

ՍՐԲԱԶԱՆ

ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ

*Նայաստպատիք Առաջավոր Ասիայի
ինագույնի հողերը ընկալումներուն*

997.925

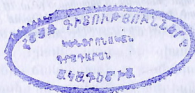
ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԳԵՍԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

ՄՐԲԱԶԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՄԻԱՅԻ
ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՀՈԳԵՎՈՐ
ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

(Երկրորդ, լրացված հրատարակություն)

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՍԱՆԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ . 2004

ՀՏԴ. 941 (479.25)

ԳՄԴ. 63.3 (2Հ)

Մ 917

Գիրքը հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Սույն հրատարակության հովանավորն է
«ՍՓՅՈՒՌ»
հասարակական-մշակութային կազմակերպությունը
(Լոս Անջելես, ԱՄՆ)

SPURK-DIASPORA
ORGANIZATION

ՍՈՎՍԻՍՅԱՆ Ա. Ե.

Մ 917 «Արքագան լեռնաշխարհը. Հայաստանը Առաջավոր Ասիայի
հնագույն հողերը ընկալումներում» - Եր.: Երևանի համա-
լսարանի հրատ., 2004. 80 էջ:

Գրքում փորձ է արված ի մի բերելու Հին Առաջավոր Ասիայի գրավոր
աղբյուրներում պահպանված այն տեղեկությունները, որոնցում Հայկական լեռնաշ-
խարհը ներկայանում է իբրև արքագան տարածք և դրանց հիմամբ վերականգնելու
Հայաստանի կերպարը Առաջավոր Ասիայի հնագույն հողերը ընկալումներում:

Գրքի շտապիկին՝ շտամբարական կնքադրոշմ (Ջ.ա. III հազարամյակ) և 1783 թ.
Փարիզում լույս տեսած Ֆիլիպ Բուաշեի քարտեզը, որում ներկայացված են մարդ-
կության պատմության առաջին դարաշրջաններն ըստ Մուրր Գրոց:

0503020913

Մ ----- - 2004թ.

704(02)-2004

ԳՄԴ. 63.3 (2Հ)

ISBN 5 - 8084 - 0584 - X

© Մովսիսյան Ա., 2004թ.

ՆԱԽԱԲԱՆ

Աշակերտները հարցրեցին Հիսուսին.

«Ասա մեզ, ինչպիսի՞ն կյինի մեր վերջը»։ Հիսուսն ասաց.

«Բացե՛լ եք դուք սկիզբը, որպեսզի վերջը որոնեք։

Քանզի որտեղ սկիզբն է, այնտեղ էլ վերջը կյինի»...

Ավետարան ըստ Թովմասի (պարականոն)

Ինչպես ամեն մի անհատի, այնպես էլ ժողովուրդների կյանքում ճգնաժամերի հաղթահարումից հետո գալիս է մի պահ՝ կանգ առնելու, ինքնամփոփվելու, անցածը վերաիմաստավորելու և ապագայի համար ուղենիշեր փնտրելու ու ճշտելու։ Գերխնդիր են դառնում հազարամյակներ առաջ ձևակերպված հարցադրումները, թե՝ «ո՞վ եմ ես, որտեղի՞ց եմ գալիս և ո՞ւր պիտի գնամ»։

Անցնած հարյուրամյակում հայ ժողովուրդը հաղթահարեց իր պատմության ամենատևական և ամենածանր ճգնաժամը՝ պետականության կորստից, դարեր շարունակ մաքառելուց ու ցեղասպանության ենթարկվելուց հետո վերականգնելով անկախ պետականությունը։ 1918թ. ստեղծված Հայաստանի Հանրապետությունը շատ կարճ կյանք ունեցավ։ Ինքնապաշտպանական պատերազմները, սովի ու համաճարակների դեմ պայքարը պարզապես ժամանակ չտվեցին նշված հարցադրումներին անդրադառնալու։ Խորհրդային Հայաստանում ևս չէին կարող պատասխան գտնել այդ հարցերին. արգելված էին կամ առնվազն չէին խրախուսվում ազգային զարթոնքի տանող բոլոր հնարավոր քայլերը։ Միջուկում արվեցին քայլեր այդ ուղղությամբ, բայց Միջուկի գերխնդիրն, ի վերջո, աշխարհով մեկ ցրված հայության ազգապահպանումն էր։ Եվ, թերևս, ներկա սերնդին է վիճակված այդ հարցադրումների պատասխանը ստանալու և դրանք ազգային գիտակցության աստիճանի բարձրացնելու ճակատագիրը, մանավանդ որ լրացուցիչ մտորումների առիթ են տալիս մարդկության մուտքը տիեզերական նոր՝ Ջրիոսի դարաշրջան և նոր տիեզերաշրջանում մեր ազգի ապագայի խնդիրները։

Ովքե՞ր էինք մենք ի սկզբանե և որտեղի՞ց ենք գալիս: Ինչ-
պե՞ս է մեր երկիրը ներկայանում հին աշխարհի ժողովուրդնե-
րի (որոնց մի մասը՝ ժամանակի ընթացքում հեռացավ պատ-
մության քատերաբեմից) դիցա-վիպական աշխարհընկալում-
ներում, ո՞րն է նրա խորհուրդը, ովքե՞ր են եղել մեր նախնիները
և ի՞նչ դեր են կատարել հին աշխարհում, ունեցե՞լ են արդյոք
որևէ առաքելություն և եթե այո՝ ո՞րն է դա: Սրանք հարցեր են,
որոնց պատասխանները դարերի բազմապիսի փորձություննե-
րի ընթացքում մեծ մասամբ կորցրեց մեր ժողովուրդը, բայց, ի
բարերախտություն մեզ, դրանց մասին տեղեկություններ են
պահպանվել հին աշխարհի բազմաթիվ գրավոր հիշատակա-
րաններում, որոնց վերծանումն իրականացավ վերջին երկու
դարերի ընթացքում:

Այս ակնարկաշարով փորձ կարվի ի մի բերելու Հայաս-
տանի մասին վաղնջական պատկերացումների առանձին
դրվագները, որոնք պահպանվել են համաշխարհային (հատ-
կապես արևմտյան) քաղաքակրթության գլխավոր բնօրրաննե-
րից մեկում՝ Առաջավոր Ասիայում: Ընդ որում, դրանց վկայա-
կոչման մեջ խստորեն պահպանվել է ոչինչ չավելացնելու և
չպակասեցնելու սկզբունքը: Նյութի շարադրման մյուս սկզբ-
րունքը եղել է հնագույն պատկերացումների վերականգնումը
նախ՝ ըստ օտար տեղեկությունների, ապա (որպեսզի բացառ-
վի ազգային կողմնապաիության արտահայտությունը) միայն
դրանց մասին հայկական սկզբնաղբյուրներին անդրադառնա-
լով:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներով քաղաքակրթության պատմության մեջ սկսվեց նոր՝ հելլենիզմի դարաշրջանը: Հելլենական մշակույթը թափանցեց Հին Արևելքի երկրներ, իսկ Արևմուտքում ծանոթացան արևելյան մշակութային նվաճումներին: Նման փոխառնչությունների դարաշրջանում աչքի ընկան մի շարք խոշոր գործիչներ, որոնցից մեկը Բաբելոնի գերագույն աստված Բելի տաճարի քրմապետ Բեռոսոսն էր¹:

Ծնված լինելով Ք.ա. մոտ 350 թ. և ստացած լինելով ժամանակի համար դասական կրթություն՝ նա Ք.ա. IV դարի վերջին մեկնում է Հունաստան և այնտեղ հիմնում աստղագիտության դպրոց: Ք.ա. 290 թվականին վերադառնալով Բաբելոն՝ Մեկկյան Անտիոքոս Ա Սոտեր արքայից պատվեր է ստանում գրելու Բաբելոնի պատմությունը՝ հունարեն: Քրմապետը, լավագույնս ծանոթ լինելով միջագետքյան սեպագիր արձանագրություններին, գրեց «Բաբելոնիկա» եռահատոր աշխատությունը: Սակայն այդ խիստ արժեքավոր գործը չի պահպանվել մինչ օրս. նրանից մեզ են հասել միայն հատվածներ՝ գետեղված ուշ հեղինակների երկերում, որոնք ևս մեծ կարևորություն են ներկայացնում հին աշխարհի պատմության ուսումնասիրության առումով²: Պահպանված հատվածներում ուշագրավ տեղեկություններ կան նաև Հայաստանի մասին, որոնցից առանձնանում է համաշխարհային ջրհեղեղի մասին բաբելոնյան պատմությունը:

Ըստ Բերոսոսի հաղորդած ավանդության, Աստված արարչությունից հետո վեց անգամ հայտնվեց մարդկանց՝ տալով պատգամներ (այդ թիվը համընկնում է աստվածային համարված սրբազան գրքերի քանակին): Սակայն մարդկանց մեղսա-

¹ Բերոսոսի կյանքի, գործունեության և թողած ժառանգության մասին մանրամասն տե՛ս Schnabel, 1923 գրքում:

² Բերոսոսի աշխատության առանձին հատվածներ մեզ են հասել ավելի ուշ շրջանի հեղինակների (Հովսեպոս Փլավիոս, Եվսեբեոս Կեսարացի և ուրիշներ) երկերի միջոցով, որոնք ի մի են բերված Փ. Շնաբելի վերը նշված ուսումնասիրության վերջում գետեղված հավերժանում (էջ 250-275): Բերոսոսից օգտված որոշ հեղինակների (Ալեքսանդր Բազմավեպ, Արյուդենոս և ուրիշներ) գործերը ևս մեզ չեն հասել:

գործությունը սպառեց Աստծո համբերությունը, և Աստված որոշեց պատժել նրանց ջրհեղեղով: Աստծո արդարադատ աչքը չանտեսեց նաև մի քանի բարեպաշտներին՝ Քսիսուքոս արքայի գլխավորությամբ: Հենց նրան էլ պատվիրեց գրի առնել աշխարհի պատմությունն ու քաղցնել հողի տակ՝ ջրհեղեղից փրկվելու համար, նաև պատրաստել մեծ նավ: Երբ ամեն բան պատրաստ էր, արքան ցանկացավ իմանալ, թե ուր պետք է հասնի իր նավը: Երկնքից պատասխան ստացվեց՝ «Աստվածների մոտ»...

Ջրհեղեղը ոչնչացրեց մեղսագործ մարդկությանը: Հասնելով ցամաք՝ արքան իր կնոջ, դստեր և նավավարի հետ դուրս եկավ նավից և փրկաբար լեռան վրա գոհ մատուցեց: Գոհացած աստվածներն անմահություն շնորհեցին նրանց և ընդունեցին իրենց մեջ: Նավում մնացածները դուրս եկան և սկսեցին փնտրել արքային ու նրա երեք ուղեկիցներին, սակայն՝ ապարդյուն: Երկնքից եկող ձայնը նրանց տեղեկացրեց չորս ընտրյալների ճակատագրի մասին, պատվիրեց վերադառնալ, գտնել քաղցված սուրբ գրքերն ու քարոզել բոլորին, վերահիմնել Բաբելոնը: Աստվածային խոսքից հայտնի դարձավ նաև, որ իրենց փրկության երկիրը Հայաստանն է:

Փրկվածները վերադարձան Միջագետք և գործեցին ըստ տրված պատվիրանների: Բերոսոսն ավելացնում է, որ նավի թեկորները մինչև իր ժամանակները պահպանվել են Հայաստանի լեռներում, որոնցից մարդիկ, պոկելով ձյուրի կտորներ, քալիսմաններ են պատրաստել իրենց համար³:

Հիշենք քրմապետ Բերոսոսի պատմությունը՝ վկայված հին Միջագետքի սեպագիր հիշատակարաններով: Երբ քարեպաշտ արքան ցանկացավ իմանալ, թե ու՞ր պիտի հասնի իր նավը փրկվելու համար, երկնքից պատասխան լավեց. «Աստվածների մոտ»: Իսկ երբ փրկվածները ցած իջան նավից, երկնային ձայնն ավետեց, որ նրանք Հայաստանում են...

³ Ջրհեղեղի պատմությունն՝ ըստ Բերոսոսի՝ տե՛ս Schnabel, 1923, էջ 264-266; Հովսեփոս Փավլոս, Ուղղեմ Ապիոնի, I, 128-130, էջ 28; Հովսեփոս Փավլոս, Հրեական հնախատություն, I, 89-93, 54-55; Եսեթի Պամփիլեայ Կեսարացույ, 1818, էջ 15-18, 24-25: Տե՛ս նաև «Երբ ջրհեղեղը սրբեց ամեն բան» բաժնում:

Դժվար է պատկերացնել աշխարհում մի ժողովուրդ, որն ունեցած չլինի տիեզերաստեղծման, աշխարհարարման մասին ավանդագրույցներ: Հնավանդ այդ գրույցներում առավել կարևորվում է հատկապես այն վայրը, որտեղ տեղի է ունենում արարչագործությունը: Հենց այդ տեղն էլ դառնում է աշխարհի կենտրոնը (երկրի պորտը), որով անցնում է երկրի (ու տիեզերքի) առանցքը, այնտեղից են վեր խոյանում տիեզերական լեռը, համաշխարհային ծառը կամ վերջինիս կերպավորումներ կենաց և իմաստության ծառերը: Աշխարհի կենտրոնում բարձրացող լեռը կամ ծառը դառնում է տիեզերքում ներդաշնակության պահպանման խորհրդանիշը, որի վերացումը կտանի նախասկզբնական քաոսին՝ տիեզերակարգի ոչընչացմամբ: Ուստի և պատահական չէ, որ վիսլառասպելական մտածողության մեջ արարչագործության կենտրոնը համարվել է առավելագույնս սրբազան մի վայր⁴:

Արարչագործության մասին ամենավաղ գրի առնված գրույցների զգալի մասը մեզ է հասել Առաջավոր Ասիայից: Դրանցից առավել հանրահայտը Աստվածաշնչի Ծննդոց գրք-

Նկ. 1.

⁴ Աշխարհի բազմաթիվ ժողովուրդների մոտ նման պատկերացումների մասին տես Վ.Բ.Տապարովի "Гора", "Древо жизни", "Древо мировое", "Древо познания" (МНМ, т. 1, 1992, с. 311-315, 396-407), "Пуп земли" (МНМ, т. 2, 1992, с. 350) հոդվածներն:

քում պահպանվածն է: Աստվածաշնչյան ավանդության համաձայն՝ Ասածո կողմից տիեզերքն ստեղծվեց վեց օրում և ավարտվեց մարդու արարմամբ, դրախտի կենտրոնում կենաց ու իմաստության (բարու և չարի իմացության) ծառերի աճեցումով (Ծննդոց, 1, 1-2, 15): Առաջիկա էջերում դեռ առիթներ կունենանք անդրադառնալու աստվածաշնչյան դրախտին, կենաց ու իմաստության ծառերին: Այստեղ բավարարվենք նշելով, որ դրախտի տեղորոշմանը ծառայող գլխավոր փաստարկը՝ այնտեղից չորս գետերի (Եփրատ, Տիգրիս, Գեհոն և Փիսոն) արտահոսելը, աներկբայորեն ցույց է տալիս, որ Աստվածաշնչում հիշվող դրախտը, հետևաբար մասնաճիւղ կենտրոնում բարձրացող կենաց և իմաստության ծառերը գտնվել են Հայկական լեռնաշխարհում: Այսինքն՝ արարչագործության կենտրոնն, ըստ Աստվածաշնչի, Հայաստանի տարածքն էր:

Թերևս ավելի սպասելի պիտի լիներ, որ Հին Կտակարանը գրի առած հրեաներն արարչագործության կենտրոնը համարեին իրենց հայրենի երկիրը, ինչը, սակայն, այդպես չէ: Այս փաստն առավել ուշագրավ և հատկանշական է դառնում, երբ Հայկական լեռնաշխարհը որպես արարչագործության կենտրոն է հանդես գալիս հին Առաջավոր Ասիայի մի շարք ժողովուրդների տիեզերաստեղծման ավանդություններում, որոնք գրի են առնվել Հին Կտակարանից դարեր առաջ:

Միջագետքի հարավի վաղագույն բնակիչները, որոնք մեզ հայտնի են գրավոր հուշարձաններով, շումերներն են՝ ցայսօր չպարզարանված ծագումով մի ժողովուրդ, որը ստեղծեց յուրօրինակ մի քաղաքակրթություն (այդ թվում՝ հիմք դրեց սեպագրությանը) և Բ. ա. II հազարամյակի սկզբներին հեռացավ պատմության քառերաբեմից:

Բ. ա. III հազարամյակի I կեսին Արարական քերակղզուց Միջագետք ներթափանցեցին սեմական ծագում ունեցող ցեղեր, որոնք կենտրոնական Միջագետքում ստեղծեցին մալի Աքադի, հետագայում՝ Բաբելոնի թագավորությունները, իսկ հյուսիսում՝ Ասորեստանը: Նրանք յուրացրեցին շումերական քաղաքակրթության նվաճումները՝ յուրովի զարգացնելով դրանք: Փոխառությունների մեջ մեծ տեղ էին գրավում հոգևոր արժեքները, այդ թվում՝ արարչագործության վերաբերյալ որոշ ավանդազրույցներ, որոնք սերտաճեցին սեմականների հետ:

Նկ. 2. Շումերական կնքադրոշմներ՝ Հայա-Էնկի աստծո պատկերմամբ (Ք.ա. III հազարամյակ)

Շումերական քաղաքակրթության նվաճումները սեպագրի հետ տարածվեցին նաև այլ ժողովուրդների շրջանում: Այդ է պատճառը, որ Միջագետքի հնարնակ տարրեր ծագում ունեցող ժողովուրդների գրավոր հուշարձաններում հաճախ են հանդիպում նմանություններ և ընդհանրություններ, որոնց մի

մասին առիթներ կունենանք անդրադառնալու մեր առաջիկա շարադրանքում:

Տիեզերաստեղծման վերաբերյալ շումերական ամբողջական բնագիր մեզ չի հասել: Այդ մասին առանձին դրվագներ են ներկայացվում զանազան բնագրերում, որոնցից հնարավոր չէ լիովին վերականգնել տիեզերաստեղծման շումերական ավանդությունը:

Արարչագործության մասին պատմող հին միջագետքյան ամենաամբողջական բնագիրը բաբելոնյան «Էնումա էլիշ...» («Երբ վերևում...») պոեմն է⁵: Նրանում պատմվում է, որ նախակրճենական ժամանակաշրջանում՝ «երբ վերևում անվանակոչված չէր երկինքը, իսկ ներքևում ցամաքն էր անանուն», երկու առաջնաստեղծ օվկիանոսները՝ Ափսու (շումեր. Աբգու) և նախամայր Թիամաթը, «իրենց ջրերը խառնեցին մեկտեղ», և ծնվեցին աստվածների առաջին սերունդները: Նրանց անհանգիստ վարքը, սակայն, սկսեց զայրացնել երկու նախաստեղծ աստվածներին, որոնք որոշում են ոչնչացնել երիտասարդ աստվածներին: «Լերջիններին փրկեց նրանցից իմաստնագույնը՝ Հայան⁶, որը սպանեց Ափսուին և նրա վրա բարձրացրեց իր կացարանը՝ կոչելով հենց «Ափսու»⁷: Քառսից ա-

⁵ The Creation Epic, ANET, p. 60-72 (tr. E. A. Speiser); MM, p. 228-277 (tr. St. Dally); "Когда вверху..." — "Эпюма Элиш" (Поэма о сотворении мира), ЯОТСС, с. 32-51, (пер. В. К. Афанасьевой). Պոեմն անվանակոչված է ըստ սկզբնաբառերի:

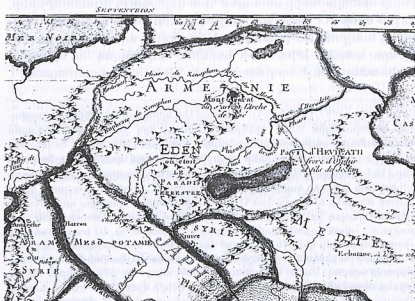
⁶ Հայան (Էա, շումեր. Էնկի՝ «տիրակալ երկրի») բնագրում հանդիպում է նաև «Նուդինմուր» մակդիրով, որը նշանակում է «ստեղծող, արարիչ»: Հայա-Էնկիի արարչագործության բազմաթիվ դրվագներ են պատմվում միջագետքյան մի շարք բնագրերում (այդ մասին՝ ստորև):

⁷ Աբգու (Ափսու) անվամբ Միջագետքում առավելապես հայտնի էին ստորերկրյա օվկիանոսը, որի տիրակալն էր Հայա-Էնկին, և այդ ասածն առճարները: Խեթական (Ափսուվա) և խառիսկական ավանդություններում Աբգուն հանդես է գալիս նաև որպես երկրային տարածք (խառիսկանում՝ քաղաք, տե՛ս ЛУН, с. 309), որը, քերես, ստորերկրյա օվկիանոսի և երկրի կապի շրջանն է: Հին միջագետքյան պատկերագրության մեջ սովորաբար Եփրատը և Տիգրիսը սկզբնավորվում են Աբգուի տիրակալ Հայա-Էնկիի ուսերի շրջանից կամ ձեռքին բռնած զավաթից (տե՛ս նկար 1-2): Նույն աստվածը հայտնի է նաև «Բեշ նագրի»՝ «ակունքների տիրակալ» տիտղոսով (ինչը, հասկանալիորեն, վերաբերում է Եփրատի և Տիգրիսի ակունքներին), Եփրատով հոսող Տարս ջուրը համարվել է Աբգուից սկիզբ առնող (A collection of Sumerian and Akkadian Incantations, Graz, 1958, IX, p. 119-124, հղումն՝ ըստ

գատված իր նոր կացարանում Հայան մերձենալով կնոջ հետ՝ ծնեց Մարդուկին: Կարգ ու կանոնի հաստատվելը քառսում և ամուսնու վրեժը հանգիստ չեն տալիս Թիամաքին, որը որոշ ժամանակ անց մարտի է դուրս գալիս երիտասարդ աստվածների դեմ: Նրանցից և ոչ մեկը չի հանդգնում դուրս գալ Թիամաքի դեմ, և դրուքյունը փրկում է միայն պատանի Մարդուկը: Վերջինս համաձայնում է մարտնչել ընդդեմ Թիամաքի, եթե բոլոր աստվածները ճանաչեն նրա գերագույն իշխանությունը, ինչին տրվում է համաձայնություն: Վճռական մարտում Մարդուկը հաղթում է Թիամաքին, և սկսվում է տիեզերքի արարումը նրա կողմից: Թիամաքի մարմինը երկատելով՝ նա մի կեսից նախ ստեղծում է երկինքը, ապա գլխի վրա բարձրացնում է

Бернштам, 1987, էջ 262-263): Արգունում էին պահվում տիեզերքը կառավարող աստվածային սուրբ օրենքները («մե»), իսկ շումերական էպոսում «աստվածային սուրբ օրենքների երկիր» է կոչվում Արատտան՝ Հայկական լեռնաշխարհի ցայտօր հայտնի առաջին պետական կազմավորումը (տե՛ս ծնթ 118 և Հավելված Ա): Նշված փաստերը ցույց են տալիս, որ ստորերկրյա օվկիանոսի և երկրի կապի շրջանը, վերերկրյա Արգուն՝ այն շրջանը, որում Հայան սպանեց նախատեղծ Արգու-օվկիանոսին և նրա վրա կանգնեցրեց «Արգու» կոչվող իր կացարանը, գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում: Նման եզրահանգման օգտին է խոսում Զ. ա. III հազարամյակի միջագետքյան մի կնիք (նկ. 1), որին Հայա-Էնկին պատկերված է Եփրատն ու Տիգրիսը խորհրդանշող ջրաշիթերով և մի ոտքը Հայկական լեռնաշխարհի հարավը եզերող Մաշու (Մասիուս-Մասիոն, տե՛ս ծնթ. 27) լեռներին հենած (որոնց մեջտեղից ծագում է արևը): Նույն կնիքի վրա Հայա-Էնկիի ոտքերի միջնամասում պատկերված կենդանին ցույ համարելով՝ Ա. Փիլիպոսյանն ու Հ. Քամալյանը այն դիտարկում են որպես «խորհրդանշալիս աշխարհագրական ժամկազիր» Տավրասյան լեռների, և վերջիններս Եփրատի ու Տիգրիսի ակունքի շրջանի՝ հետ համարում են Արգուի տարածքը: Հեղինակներն Արգուի հետ են կապում Հայկական լեռնաշխարհի մի շարք տեղանուններ՝ Արգերիկ, Աբսսոնո, Ալազվանք, Ալիզողե, Ալշուաիժո, Բագու, Բզնունիք, Բզնունյաց լեռներ, Բզնունյաց ձոց (և կղզիներ) և այլն (Փիլիպոսյան, Քամալյան, 1997, էջ 67-69): Ա. Փիլիպոսյանի ու Հ. Քամալյանի դիտարկումը՝ կապված ցույի և Տավրասյան լեռների հետ, շահեկան կլինեք խնդրի լուծման համար, սակայն հարկ է նշել, որ պատկերված կենդանին ոչ քն ցույ է, այլ՝ այծ (վերջինս կապվում է Հայա-Էնկիի պաշտամունքի հետ, կենդանատեսք պատկերվելիս նա ներկայացվում էր այծի գլխով և ձկան մարմնով, իսկ նրա նավը կոչվում է «Արգուի այծ»): Այդուհանդերձ, Մաշու լեռների առկայությունը, ինչպես նաև շումերական «Էնկի և Նինմախ» տարի համաձայն՝ մարդու արարումը Հարալիում Արգուի կավից (տե՛ս «Աստծո պատկերով ու նմանությամբ» բաժնում) և մեր վերը շարադրած փաստարկները լիովին բավարար են Արգու-Հայկական լեռնաշխարհի կապը ցույց տալու համար:

նախնական լեռը, որի ներսից՝ Թիամաքի երկու աչքերից բխեցնում է Տիգրիսն ու Եփրատը⁸։ Մարմնի մյուս կեսից Մարդուկը ստեղծում է երկիրը և ամրապնդում երկնքի ու երկրի կապը։ Այնուհետև Հայա աստվածն արարում է մարդկային ցեղը, «Աբգուի» նմանությամբ աստվածները կառուցում են Բաբելոնը՝ «Աստծո դարպասները», ուր հավիտյանս պիտի իշխեր Մարդուկը՝ բաբելոնցիների գերագույն աստվածը⁹։

Նկ. 3. Հատված 1783 թ. հրատարակված Ֆիլիպ Բուաշեի բարտեզից, որում ներկայացված է մարդկության պատմության առաջին դարաշրջանը՝ ըստ Աստվածաշնչի։ Էդեն-երկրային դրախտը նշված է Հայաստանում, Արարատ լեռից հարավ-արևմուտք։
Բարտեզն ամբողջությամբ աեն այս գրքի կազմի առաջին երեսին

Տիեզերաստեղծման այս պատմության մեջ, իբրև արարչագործության կենտրոն, հանդես է գալիս նախնական լեռը՝ բարձրացված Թիամաքի գլխի վրա, որը յուրօրինակ կապ է

⁸ Պոեմի մեկնություններում այս մասին մանրամասնվում է՝ «Տիգրիսը նրա աջ աչքն է, Եփրատը՝ ձախ աչքը» (ՊՕՏՇ, շ. 287)։

⁹ Պոեմի աշուրական տարբերակում Մարդուկին փոխարինում է Աշուրի գլխավոր աստվածը (ՊՕՏՇ, շ. 284), որը, հասկանալիորեն, պայմանավորված է վերջինիս գերագույն իշխանությունը շեշտելու միտումով։

ղառնում երկնի և երկրի միջև: Լեռից սկզբնավորվում են Տիգրիսն ու Եփրատը, այսինքն՝ այստեղ ևս արարչագործության կենտրոնը Հայկական լեռնաշխարհի տարածքն է:

Քառասյին ուժերի դեմ հաղթանակի, պարտված հսկա-ռակորդի վրա լեռ բարձրացնելու և նոր աշխարհակարգ ստեղծելու սյուժեն է ընկած մահ շումերական Նինուրթա աստծուն (գերագույն աստված Էնլիլի որդուն) փառաբանող վիպաս-բուն¹⁰: Հատկանշական է, որ այստեղ ևս նոր աշխարհակարգի հաստատումը տեղի է ունենում Հայկական լեռնաշխարհում՝ Տիգրիսի ակունքի շրջանում:

Հին միջագետքյան աշխարհընկալումների համաձայն՝ տիեզերակարգը հաստատուն են պահում Մաշու (Մասու) լեռ-ները, «որ այգալույսն ու մայրամուտն են ամեն օր պահպա-նում, վերևում հասնում են երկնային ձուլվածքին, ներքևում՝ նրանց կուրծքը սանդարամետին է հասնում»¹¹: Այս լեռները, որոնց Գիլգամեշը հասնում է անմահության երկրի ճանապարհին (որը ձգվում էր Եփրատի ափով), և՛ տեղանքով, և՛ անվամբ նույնանում են Հայկական լեռնաշխարհը հարավից եզերող Քաշիարի (Ներկայումս՝ Տուր-Արդին) լեռներին, որոնք հունա-կան և միջնադարյան հայկական աղբյուրներում հայտնի են Մասիոս և Մասիոն անուններով¹²:

Սեմական ցեղերի արևմտյան մի հատվածը բնակվելով ներկայիս Սիրիայի հյուսիսում՝ Ք.ա. XIV-XIII դարերում ստեղծեց Ուգարիթ քաղաք-պետությունը, որից մեզ են հասել մեծ թվով գրավոր հուշարձաններ: Ուգարիթյան բնագրերի համա-ձայն, նրանց գերագույն աստված Իլուի (Էլի) բնակավայրը գտնվում էր Մեծ Գետի ակունքներում, որտեղից սկզբնավոր-վում էին երկու օվկիանոսները¹³: Ուգարիթյան տեղեկություն-ների բնությունը հին առաջավորասիական պատկերացումնե-րի համատեքստում բույլ է տալիս Իլուի (Էլի) բնակավայրը տեղադրել Հայաստանի լեռներում, Մեծ Գետը նույնացնել մի-ջագետքյան անմահության երկրի և Աստվածաշնչի Եդեմի մայր գետի հետ (տե՛ս «Աստծո պատկերով ու նմանությամբ»

¹⁰ van Dijk, 1983; Kramer, 1961, p.79-82; Крәмер, 1965, с. 206-208; ETCSL, 1.6.2 (և այնտեղ նրկված աղբյուրները).

¹¹ ՀԱՊ, էջ 143; ППДБ, с. 200-201; ANET, p. 88; MM, p. 96.

¹² Տե՛ս «Անմահության որոնումներում. Հայոց երկրի ճանապարհը» բաժնում:

¹³ ПИЩЕман, 1987, с. 56, 85 (մահ նրկված զրականությունը):

ակնարկում), իսկ երկու օվկիանոսների (երկնային և երկրային կամ, գուցե, ստորերկրյա) սկիզբը մեկնաբանել իբրև աշխարհարարման կենտրոն¹⁴:

Որ արարչագործության կենտրոն հանդիսացող Իլու (Էլ-կունիբշի) աստծո բնակատեղին գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհում, ակնհայտ է մահ քանանական մի ասքի ուշ խեթական տարբերակից, որի համաձայն մա բնակվում էր Արևմտյան Եփրատի (բնագրում՝ Մալա) ակունքի մոտ¹⁵:

Տիեզերաստեղծման մասին հայկական նախաքրիստոնեական ավանդազրույցներ մեզ չեն հասել: Հայ մատենագրության և ժողովրդական բանահյուսության մեջ պահպանված տեղեկությունները, սակայն, ոչ միայն ցույց են տալիս նման ավանդության գոյությունը նախաքրիստոնեական Հայաստանում, այլև դրա համանմանությունը Առաջավոր Ասիայում տարածված վերոհիշյալ պատկերացումներին: Մասնավորապես, որպես արարչագործության կենտրոն՝ տիեզերական լեռ է հանդես գալիս նախաքրիստոնեական Հայաստանի գլխավոր հոգևոր կենտրոն Բարձր Հայք նահանգը, ուր գտնվում էին Հայք աստված Արամազդի, Մայր դիցուհի Անահիտի, Նանե աստվածուհու, Արեգ-Սիհրի և այլ պաշտամունքային կենտրոններ: Բարձր Հայքն «Աշխարհացոյցում» բնութագրվում է հետևյալ կերպ. «Այս երկրամասը, իրապես, ինչպես ցույց է տալիս իր իսկ անունը, բարձր է ոչ միայն Մեծ Հայքի մնացած մասերից, այլև՝ ողջ աշխարհից, այդ պատճառով էլ նրան աշխարհի գագաթ են կոչել: Նա գետեր է արձակում աշխարհի չորս կողմերը. (Բարձր Հայքից) սկիզբ են առնում չորս խոշոր գետեր»¹⁶... Իսկ Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմության» էջերում պահպանվել է Բարձր Հայքի լեռներից մեկի անունն ու բնութագիրը՝ «...Մեծ լեռան վրա՝ աստվածների տեղում, որ կոչվում է արոռ Նահատա»¹⁷: Չորս խոշոր գետե-

¹⁴ Lipinski, 1971, p. 41-57:

¹⁵ El, Ashertu and Storm-god (tr. A. Goetze), ANET, p. 519; ЛПНС, с. 167-169; Lipinski, 1971, p. 56: Խեթական միջավայրում մույն գետի սրբազան համարվելու մասին տես ЛПНС, с. 186-191:

¹⁶ Երեմյան, 1963, էջ 106; Անանյա Շիրակացի, 1979, էջ 291:

¹⁷ Փավստոս Բուզանդացու, 1912, էջ 327: Գրաբար բնագրում՝ «... ի Մեծի լեռինն ի տեղի դիցն՝ զոր կոչեն արոռ Նահատա»։ Աշխարհաբար րարգմանության մեջ այս հատվածին փակագծում անհասկանալիորեն հավելվել է

րին մենք կանդրադառնանք դրախտի մասին խոսելիս. այստեղ արձանագրենք միայն, որ հին հայոց աշխարհընկալումներում Բարձր Հայքը համարվել է «աշխարհի գագաթ», իսկ նրա Մեծ լեռը՝ «աստվածների տեղ»։ Ուշագրավ է, որ «Աշխարհացոյցը» «աշխարհի գագաթ» անունով է հիշում Բարձր Հայքի հարևանությամբ տարածվող Բյուրակնի լեռների (դրտեղ, ըստ մինչև մեր ժամանակները պահպանված հայկական ավանդազրույց-

Նկ. 4. Մասիսը՝ «սրեզակնաճեմ լեռն»,
«բարձրագոյն լեռն» քան ընդ ամենայն տիեզերս»

ների, գտնվել է երկրային դրախտը) ամենաբարձր գագաթը՝ Սերմանց (Սրմանց) լեռը¹⁸։ Այն իր անվամբ և բնութագրով կարող է համապատասխանել տիեզերաստեղծման հնդարիական ավանդազրույցների սերմնաժայթքող կենսածին լեռանը¹⁹։

«մեկյանների» քաղը՝ «...Մեծ լեռան վրա, աստվածների (մեկյանների) տեղում, որ կոչվում է Անահիտի արքա» (Փավստոս Բուզանդ, 1968, էջ 259)։ Ք. Պատկանյանը և նրան հետևելով՝ Ստ. Մալխասյանցը գտնում են, որ «արքա Նահատայ»-ի փոխարեն պետք է կարդալ «արքա Անահատայ» (Փավստոս Բուզանդ, 1968, էջ 259, 335, ծնթ. 170)։

¹⁸ Երեմյան, 1963, էջ 107-108; Անանիա Շիրակացի, 1979, էջ 293։

¹⁹ Մարտիրոսյան, 2004։ Հեղինակը հակված է տիեզերաստեղծման ավանդազրույցի հետքեր տեսնել «Սասնա ծռեր» էպոսի առաջին մասում, ուր «Կուսպոտ ծովը» (որին «ծեր չկա») խորքերում լինում է տիեզերական օվկիանոսը, «ջոջ քարը»՝ տիեզերական լեռը, նրանից բխող և «քարի չորս բուրբը

Տիեզերական լեռը սովորաբար համդես է գալիս եռամաս կառուցվածքով, որի գագաթին բնակվում են աստվածները, լեռան տակ՝ չար ուժերը, իսկ կենտրոնում (երկրի վրա)՝ մարդիկ²⁰։ Մեծ Մասիսը (Մեծ Արարատը) հայ մատենագրության մեջ հայտնի է իբրև «արեգակնաճեն լեռուն»²¹, «բարձրագոյն լեռուն՝ քան ընդ ամենայն տիեզերս»²², որի ընդերքում բնակվում էին չար ուժերը²³։ Դա ցույց է տալիս, որ հայոց վաղնջական հավատալիքներում Մեծ Մասիսը ևս ներկայացել է որպես արարչագործությունից հետո տիեզերակարգը պահպանող սրբազան լեռ։ Որ հայոց աշխարհընկալումներում Մասիսը ընկալվել է իբրև Տիեզերական լեռ, երևում է նաև մինչև XII-XIV դարերը պահպանված և Հովհաննես Ծործորեցու գրի առած հանելուկներից մեկից.

Ըստ արարչին մեծ սահմանի,
Նա բուրգն ու հիմն է աշխարհի,
Աստուածաշէն տանն է տեղի,

Մարդկան ոտից անկոխելի (պատասխանը՝ *Մասիս*)²⁴.

Այս առումով շատ արժեքավոր է եվրոպացի ճանապարհորդ Ուիլյամ Ռուբրուսի (XIII դար) տեղեկությունը, ըստ որի հայոց մեջ արգելված էր Մասիս բարձրանալը։ Նրա հարցին՝ քե ինչո՞ւ չի կարելի բարձրանալ լեռը, հայերը պատասխանել են՝ «Մասիսը աշխարհի մայրն է»²⁵...

ԱՐԵՎԻ ԵՐԿԻՐԸ

Աստվածաշնչում դրախտը՝ Եդենը, հիշատակվում է «արևելքի կողմում» (Ծննդոց 2, 8)։ Ծննդոց գրքի մեկ այլ մասում պատմվում է, որ Նոյի տապանը փրկվեց Արարատի լեռներում

քոնած» «սպիտակ աղբյուրը»՝ «անմահական» ջուրն ու աշխարհի չորս կողմերը առգող դրախտային գետը։

²⁰ Топоров В.Н., "Тора", МНМ, т. 1, 1992, с. 311-315.

²¹ Մովսիսի Խորենացու, 1913, էջ 39։

²² Հեքում պատմիչ, 1842, էջ 14։

²³ Մովսիսի Խորենացու, 1913, էջ 192; Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդույ, 1861, էջ 51; Դանալանյան, 1969, էջ 362-364, 481։

²⁴ Մնացականյան, 1980, էջ 365։

²⁵ Հակոբյան, 1932, էջ 18։

II
A 90665

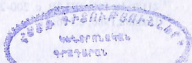
(իմա՝ Հայաստանում), հետո դեռևս մեկ լեզվով խոսող մարդիկ «արևելքից» գնացին և Սենաարի երկրի մի դաշտում որոշեցին կառուցել երկնահաս «քաբելոնյան աշտարակը»: Դրա համար Աստված խառնեց մարդկանց լեզուները և սփռեց նրանց աշխարհով մեկ (9, 1-9): Երկու դեպքում էլ Հայաստանը (Եդեմ - դրախտ և Արարատի լեռներ) ներկայացվում է իբրև արևելքի երկիր, մինչդեռ, այն Հին Կտակարանը գրի առած հրեաների երկրից հյուսիս էր գտնվում: Նույն գրքի մեկ այլ դրվագում երրորդ անգամ կրկնվում է միևնույն պատկերացումը. «Եվ Հակոբը ճամփա ելավ և գնաց արևելքի որդիների երկիրը... Եվ Հակոբն ասաց նրանց. «Եղբայրներս, որտեղի՞ց եք դուք»: Եվ նրանք ասացին. «Մենք Խառանից ենք»...» (Ծննդոց 29, 1-5): Հակոբը Պաղեստինի հարավային Բերսաբե քաղաքից ճանապարհվում է Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմրտյան սահմանի հարևանությամբ գտնվող հյուսիսմիջագետքյան Խառան քաղաքը, որը, չնայած Բերսաբեից ուղիղ հյուսիս գտնվելուն, կոչվում է «արևելքի որդիների երկիր»: Բերված փաստերը ցույց են տալիս, որ զոմե Ծննդոց գրքում Հայկական լեռնաշխարհը որոշ սահմանամերձ շրջանների հետ համարվել է «արևելքի երկիր»²⁶: Որտեղի՞ց է գալիս նման պատկերացումը :

Միջագետքյան «Գիլգամեշ» էպոսում դրախտի ու անմահության երկրի սահմանը Մաշու²⁷ լեռներն են, ուր տեղի են ունենում արևածագն ու մայրամուտը .

Նա լսել էր լեռների մասին, որոնց անունն է Մաշու,
Հենց որ այդ լեռներին նա մոտեցավ,

²⁶ Հարկ է նշել, որ Հին Կտակարանում միշտ չէ «արևելք» ասվելով հասկացվում Հայկական լեռնաշխարհն ու հարակից շրջանները, իսկ Երեմիայի և Եզեկիելի մարգարեություններում հայաստանյան պետական կազմավորումները ճշգրտորեն համարվում են հյուսիսային: Ղ. Ալիշանը վկայակոչելով անցյալում հայտնված տեսակետները Հայաստանը «Արևելք» կամ «Արևելյան տուն» կոչելու վերաբերյալ և վերաբերվելով Հին Կտակարանի այլ դրվագները՝ եզրակացնում է, որ Աստվածաշնչում «արևելք» են կոչվում Եփրատից արևելք ընկած բոլոր երկրները (Ալիշան, 1904, էջ 252, ծնթ. 8):

²⁷ Գիտական շրջանակներում եղել են Մաշուն Մեծ Մասիսի և Հայկական լեռնաշխարհի հարավը եզերող Մասիուս / Մասիոն (այժմ՝ Տուր-Արդին) լեռների հետ նույնացման առաջարկներ, որոնցից առավել ընդունելի է երկրորդ (Lehmann-Haupt, 1927, S. 797-798; Ինգլիզեան, 1947, էջ 119-132; Lipinski, 1971, p. 49-50):

Նկ. 5. Ուրու (Արև) աստվածը Մաշու լեռներից ծագելիս
(շամերական կնքադրոշմ, Բ.ա. III հազարամյակ)

Որ այգալույսն ու մայրամուտն են ամեն օր պահպանում,
Վերևում հասնում են երկնային ձուլվածքին,
Ներքևում՝ նրանց կուրծքը սանդարամեաին է հասնում,
Մարդակարիճներն են պահպանում նրանց դարպասները,
Ահարկու է տեսքը նրանց, հայացքը՝ կործանող,
Նրանց առկայծող փայլը լեռներ է տապալում:
Արևը ծագելիս ու մայր մտնելիս՝ Արևն են նրանք
պահպանում...²⁸

Այսինքն՝ ըստ հին միջագետքյան պատկերացումների (որոնց մի մասը տեղ է գտել Աստվածաշնչում), Հայաստանը արևածագի (արևի ելման՝ արևելքի) ու մայրամուտի երկիրն էր, արևի հանգրվանատեղը: Եվ Միջագետքից ու Պաղեստինից հյուսիս տարածվող լեռնաշխարհը համարվել է «արևելք» ոչ թե բառի աշխարհագրական կողմ ցույց տվող, այլ «արևի ելքի երկիր» իմաստով: Հետագայում նախնական իմաստը մոռացվել է, և բառն ընկալվել է աշխարհագրական իմաստով: Ասվածը կարելի է հիմնավորել նաև նրանով, որ Հայկական լեռնաշխարհի՝ արևի հանգրվանատեղը լինելու մասին պատկերացումը պահպանվել է նաև խեթական աղբյուրներում: Վերջիններիս համաձայն, արեգակը ծագում էր «Արևելյան ծովից», որը, դատելով փաստերից, Վանա լճի խեթական անվանումն է²⁹: Դա լիովին համահունչ է Գ. Սրվանձտյանցի 19-րդ դարում գրի առած հայկական ավանդազրույցներին, որոնց համաձայն արևի ոսկյա ննջարանը գտնվում էր Վանա լճի հա-

²⁸ ՀԱՊ, էջ 143; ППДВ, с. 200-201; ANET, p. 88; MM, p. 96.

²⁹ Иванов, 1980, с. 136:

տակին, որտեղից ամեն առավոտ ելնում և ուր ամեն գիշեր վերադառնում էր ցերեկվա լուսատուն³⁰:

Հայաստանի՝ արևելքի երկիր (ոչ աշխարհագրական իմաստով) լինելու մասին չափազանց հետաքրքիր տեղեկություն է պահպանել «Մասնա ծներ» կամ «Մասունցի Դավիթ» էպոսը, ինչը մի տեսակ անուշաղբության է մատնվել: Էպոսի «Մանասար և Բաղդասար» ճյուղի առաջին մասում («Կռիվ Բաղդադի խալիֆայի դեմ») Ծովինարը որդիներին խորհուրդ է տալիս Բաղդադից փախչել Հայաստան՝ հետևյալ խոսքերով.

Փախե՛ք, գնացե՛ք Հայոց քաղափորի քաղաք:

Գիշեր պայծառ աստղն բռնեք նշան,

Ցերեկն էլ հարցուցե՛ք

Արևելից քաղափորի երկիր³¹:

Հայաստանը մեր էպոսում կոչվում է «Արևելքի քաղափորի երկիր», մի բնորոշում, որը կարող էր ծագել ու պահպանված լինել միայն և միայն հնագույն ժամանակներից³²:

Ի մի բերելով շումերա-արադական, խեթական, հիտեթրայական (աստվածաշնչյան) և հայկական աղբյուրների տվյալները՝ տեսնում ենք, որ Հայաստանը հնագույն ժամանակներում պատկերացվել է իբրև արևի բնակության վայր, հանգրստարան, արևի ելքի (արևելքի) և մուտքի երկիր:

Վերջում անենք մի ենթադրություն: Ինչպես տեսանք Հին Կտակարանի կարևորագույն դրվագներում (Եդեմ, ջրհեղեղ և այլն), Հայաստանը հանդես է գալիս իբրև «արևելք»: Ելնելով դրանից՝ չի³³ կարելի, արդյոք, ենթադրել, որ Նոր Կտակարանում ևս հիշատակվող «մոզերն արևելքից», որոնք առաջինը եկան ողջունելու Հիսուս Քրիստոսի ծնունդը, Հայաստանի քրի-

³⁰ Սրվանձությանց, 1978, էջ 76:

³¹ Մասունցի Դավիթ, 1939, էջ 27; 1981, էջ 21: Նոր համահավաք բնագրում այս հատվածը բերվում է ոչ էական տարբերությամբ (Մասունցի Դավիթ, 1993, էջ 35):

³² Ուշագրավ է, որ Լարյոբնա դարի երկու թաղեսու աուսրայի Եղեսիայից դեպի հյուսիս՝ Հայաստանի խորքերը քարոզելու գնալը ներկայացվում է այսպես՝ «Եվ նա ելավ գնաց դեպի Արևելք՝ քարոզելու Քրիստոսի Ավետարանը» (Լարյոբնայ, 1868, էջ 46; հմմտ. Պետրոսյան, 1990, էջ 7): Բնագրի հին ասորական տարբերակի համաձայն՝ Թաղեսուր Եղեսիայից անցել է Ծովի (Պետրոսյան, 1990, էջ 7), որը Եղեսիայից հյուսիս էր գտնվում: Տվյալ բնագրում Հայաստանի հանդես գալն իբրև «Արևելք», քերև, հնագույն շրջանից եկող հիշողության արտահայտություն է:

մերն էին, և առաջինը ողջունելը միստիկական ինչ-որ խորհրդով չի՞ կապվում, արդյոք, քրիստոնեությունը պետականորեն առաջին անգամ Հայաստանում ընդունվելու հետ...

Հյւ Տաւր Առաւել քրտ ի մայրէն Ծր Տաւրեանց:
(Աղբաղատ Եղան. 2001, № 2-16)

ԿԱՃԱՌՆ ԱՍՏՎԱԾՆԵՐԻ

Առաջին բաժնում նշվեց, որ հին միջագետքյան սեպագիր աղբյուրների յուրօրինակ հանրագիտարան հանդիսացող Բերոսոսի (Ք.ա. IV-III դդ.) «Բաբելոնիկա» եռահատոր աշխատության մեջ Հայաստանը ներկայանում է իբրև աստվածների բնակավայր: Եվ այդ տեղեկությունն իր տեսակի մեջ եզակի չէ:

Միջագետքյան «Գիլգամեշ» էպոսի համաձայն, ջրհեղեղից հետո մեծ աստվածները ժողովի հավաքվեցին փրկության լեռան վրա և փրկված հերոսին անմահություն շնորհեցին «աստվածների կաճառում»³³: Միջագետքյան ավանդությունը ջրհեղեղից փրկությունն ու նոր մարդկության սկզբնավորումը կապում է Հայկական լեռնաշխարհի հետ (տե՛ս «Երբ ջրհեղեղը սրբեց ամեն բան» բաժնում), ուստի և այնտեղ պետք է գտնվեր «աստվածների կաճառը»: Այնտեղ մեծ աստվածները ժողովի հավաքվելով՝ վճռել են կարևորագույն հարցեր, որոնցից էր մարդկությանը վերապրելու իրավունքի շնորհումը:

Աստվածների «ժողովի լեռան» մասին հիշողություն է պահպանվել Աստվածաշնչի Եսայու մարգարեության Բաբելոնի թագավորին վերաբերող հատվածում. «Դու սրտիդ մեջ ասում էիր. «Երկինք պիտի բարձրանամ ու իմ աթոռս Աստծո աստղերից վեր պիտի բարձրացնեմ. և պիտի բնակվեմ ժողովի լեռան վրա՝ հյուսիսի կողմերում. ամպերի բարձրության վրա պիտի բարձրանամ, Բարձրյալին պիտի նմանվեմ...» (14, 13-14): Աստծո գահը հյուսիսում է հիշատակում նաև Հին Կտակարանի պարականոն գրքերից մեկը՝ Ենոքի I գիրքը (25, 3-5)³⁴: Աստծո բնակավայրի՝ հյուսիսում գտնվելու պատկերացումն այնքան տարածված է եղել հին եբրայական իրականության մեջ, որ Միոն լեռը Մադմոսաց գրքում համարվել է հյուսիսում գտնվող, չնայած այն բարձրանում էր Երուսաղեմում. «Տերը

³³ ՀԱՊ, էջ 155; IIIԱԾ, c. 212; ANET, p. 93; MM, p. 109.

³⁴ Lipinski, 1971, p. 56.

մեծ է և խիստ օրինյալ մեր Աստծո քաղաքում, իր սուրբ լեռան վրա: Ողջ երկրի ուրախությունը՝ հյուսիսային կողմերում եղող Սիոն լեռն է Մեծ Թագավորի քաղաքը» (47/48, 1-2):

Հին Միջագետքում և հին եբրայեցիների շրջանում աստվածների ժողովավայրի մասին եղած տեղեկությունները համադրելի են հյուսիսսիրիական Ուգարիթ քաղաքից (Ք.ա. XIV-XIII դդ.) հայտնաբերված դիցաբանական բնույթի հաղորդումների հետ: Գրանց համաձայն, գերագույն աստված Իլուի բնակավայրում, որը գտնվում էր Հայաստանի լեռներում³⁵ (ըստ բանաձևական ասքի ուշ խեթական տարբերակի՝ Արմ. Եփրատի՝ Մալա գետի ակունքի շրջանում³⁶) ժողովի և խնջույքի էին հավաքվում ուգարիթյան դիցաբանի աստվածները:

Աստվածների ժողովավայրում նրանց խնջույքների մասին է անուղղակիորեն վկայում «Գիլգամեշ» էպոսը, որի համաձայն Գիլգամեշը Մաշու լեռները հաղթահարելուց (իմա՝ Հայկական լեռնաշխարհ մուտք գործելուց) հետո հանդիպում է Սիդուրիին՝ «աստվածների տնտեսուհուն», որը «տնական զարեջուր է հյուրասիրում նրանց»³⁷: Միջագետքյան աստվածները խնջույքով են նշում նաև մարդու արարումը, որը կատարվեց Հայկական լեռնաշխարհում (տե՛ս «Աստծո պատկերով ու նմանությամբ» բաժնում):

Աստվածների ժողովատեղ լինելուց բացի, հնագույն առաջավորասիական հավատալիքներում Հայկական լեռնաշխարհը համարվել է նաև առանձին աստվածների բնակավայրը կամ կապվել նրանց պաշտամունքի հետ: Լեռնաշխարհի հետ են կապվել միջագետքյան մեծ աստված Հայա-Էնկիի և նրա որդի Դումուզիի պաշտամունքը, որոնց մասին կլսոսվի առանձին: Ըստ խոտիական դիցաբանության՝ Հայկական լեռնաշխարհի հարավում էին գտնվում միմյանց հաջորդած երկու գերագույն աստվածների կացարան-պաշտամունքային կենտրոնները. Կումարբիինը՝ Ուրկիշում (Մաշու/Մասիոն լեռների շրջանում) և Թեշուրինը՝ Կումմեում (Մեծ Հայքի Կորդվաց աշխարհի տարածքում)³⁸: Հայոց լեռնաշխարհը մի շարք ժողո-

³⁵ Lipinski, 1971, p. 41-57.

³⁶ El, Ashertu and Storm-god (tr. A. Goetze), ANET, p. 519; ЛУН, с. 167-169; Lipinski, 1971, p. 56.

³⁷ ՀԱՊ, էջ 146; ППДВ, с. 204; ANET, p. 89; MM, p. 99.

³⁸ ЛУН, с. 125-140; Хачикян М.Л., Кумарби, МНМ, т. 2, с. 28; Иванов В.В.,

վորդների ավանդագրույցներում համարվել է Արև աստծո բնակատեղին, որոնց անդրադարձանք նախորդ բաժնում:

Հայկական լեռնաշխարհի՝ աստվածարևակ տարածք լինելու մասին պատկերացումը չէր կարող գոյություն ունենալ Առաջավոր Ասիայի բազմաթիվ ժողովուրդների մոտ, առանց նրա տեղաբնիկների շրջանում լայն տարածում ունենալու: Եվ որքան էլ քրիստոնեության մուտքը Հայաստան ուղեկցվեց նախաքրիստոնեականի ոչնչացմամբ, այդուհանդերձ, վաղ միջնադարի հայ մատենագրության էջերում պահպանվեցին նմանաբնույթ ուղղակի և անուղղակի տեղեկություններ: Ինչպես արդեն նշել ենք, ըստ Փավստոս Բուզանդի՝ Բարձր Հայքի Մեծ լեռը հայտնի է եղել իբրև «աստվածների տեղ»³⁹: Իսկ Բարձր Հայքն «Աշխարհացոյցում» բնութագրվում է որպես «աշխարհի գագաթ»⁴⁰: Նույն աղբյուրը «աշխարհի գագաթ» պատվատիտղոսով է հիշում Բարձր Հայքի հարևանությամբ բարձրացող Բյուրակնի Սերմանց (Սրմանց) լեռը⁴¹, իսկ Բյուրակնի լեռներում, ըստ մինչև մեր ժամանակները պահպանված հայկական ավանդագրույցների, գտնվել է երկրային դրախտը (տե՛ս «Աստծո պատկերով ու նմանությամբ» բաժնում):

Ի մի բերելով առաջին բաժիններում ասվածը՝ տեսնում ենք, որ շումերա-աքադական, բաբելոնյան, ուգարիթյան, քանանական, խուռիական, լսեթական, հին եբրայական (աստվածաշնչյան) և հին հայկական աշխարհընկալումներում Հայաստանը վաղնջական ժամանակներից ի վեր ներկայացել է իբրև արարչագործության կենտրոն, աստվածարևակ երկիր, աստվածների ժողովատեղ, կաճառ, ուր նրանք հավաքվել են և՛ կարևորագույն խնդիրներ լուծելու, և՛ խնջույքների...

ՈՍԿԵԲԵՐ ԵՐԿԻՐԸ ՀԱՐԱԼԻ

Հին միջագետքյան գրավոր աղբյուրներում ուշագրավ տեղեկություններ են պահպանվել Հարալի (տարբերակներ՝ Արա-

Դանյան, ՄՀՄ, տ. 2, զ. 505:

³⁹ Փավստոսի Բուզանդացույ, 1912, էջ 327:

⁴⁰ Երեմյան, 1963, էջ 106; Անանյա Շիրակացի, 1979, էջ 291:

⁴¹ Երեմյան, 1963, էջ 107-108; Անանյա Շիրակացի, 1979, էջ 293:

լի, Արալլու, Խարալի) երկրի մասին: Դ-րանց համաձայն, այն ներկայանում է երեք կերպարով.

ա) աստվածների բնակավայր՝ նախքան մարդու արարումը, քաղաքակրթության բնօրրան,

բ) անդրաշխարհ,

գ) իրական մի երկիր, որը հարուստ էր ոսկու հանքերով⁴²:

Հարալիին վերաբերող բոլոր վկայությունների քննությունից պարզ է դառնում, որ այն եղել է իրական-պատմական մի երկիր՝ վկայված մինչև Ք.ա. VII դարը, որի հետ կապված հնագույն պատկերացումները առասպելականացրել-վիպականացրել են այն՝ նախ ներկայացնելով իբրև աստվածների բնակատեղի, ապա՝ անդրաշխարհ: Բարեբախտաբար, մեզ հասած գրավոր աղբյուրների ուսումնասիրությամբ հնարավոր է պարզել այդ նվիրական ու առեղծվածային, բայց և իրական երկրի տեղը:

Խնդրի լուծման համար կարևոր նշանակություն ունի շումերական «Էնկի և Նինխուրսագ» վիպասքի Ք. ա. XX-XVIII դարերով թվագրվող ընդմիջարկությունը, որը կարելի է կոչել «Գովք Թիլմունի առևտրի»⁴³:

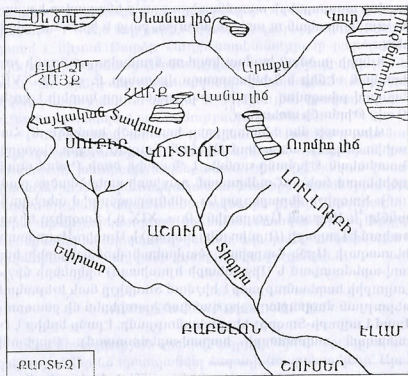
Վիպասքի մեզ հետաքրքրող հատվածի համաձայն՝ Հարալիից ոսկի էր առաքվում Թիլմուն՝ Տուգրիշ երկրի միջոցով: Պատմական Թիլմունը գտնվել է Պարսից ծոցի Բահրեյնյան կղզիներում (տե՛ս «Շումերական դրախտի առեղծվածը» բաժնում): Տուգրիշի վերաբերյալ ևս ունենք բազմաթիվ տեղեկություններ⁴⁴: Սարգոն Աշուրացին (Ք.ա. XIX դ.) Տուգրիշը հիշատակում է Լուլլուրի (Ուրմիո լճից հարավ) և Սուբիր-Սուրաբաու (հետագայի Արմե-Շուբիան՝ Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմուտքում և Միջագետքի հյուսիսում) երկրների միջև: Լուլլուրիի հարևանությամբ է հիշվում Տուգրիշը մահ Խեթական տերության մայրաքաղաքից գտնված խուռիերեն մի բնագրում (Էլամ-Լուլլուրի-Տուգրիշ հերթականությամբ. Էլամը երկիր է Իրանական սարահարթի հարավ-արևմուտքում): Բաբելոնի

⁴² Հարալի երկրին վերաբերող հիշատակությունների մասին տե՛ս Komoroczy, 1972, p. 113-123; AD, vol. I, part II, 1968, p. 226-227:

⁴³ Enki and Ninhursag: a Paradise Myth (tr. S.N.Kramer), ANET, p. 37-41; ETCSL, 1.1.1 (և այնտեղ հղված աղբյուրները): Ընդմիջարկության ուսումնասիրությունը տե՛ս Комороци, 1976, с. 5-36:

⁴⁴ Комороци, 1976, с. 12-13, прим. 26-36 (և հղված գրականությունը):

նշանավոր արքա Համնուրապիի (Ք. ա. XVIII դ.) արձանագրություններից մեկում այն վկայված է Էլամից, Գուտիումից (Գուտիում՝ Մեծ Հայքի Կորդվաց աշխարհի տարածքում) և Սուբրիից հետո: Իսկ հին աշուրական Շամշի-Ադադ I (Ք. ա. XIX-XVIII դդ.) արքան Տուգրիշը հիշատակում է Վերին երկրի հարևանությամբ. վերջինս գտնվել է Եփրատի ու Տիգրիսի վերին հոսանքի շրջանում՝ Հայկական լեռնաշխարհում (որոշ հեղինակների կարծիքով, այն պետք է նույնացնել Բարձր Հայքի հետ): Այս տեղեկությունների ամփոփումից ակնհայտ է, որ Տուգրիշը տարածվել է Հայկական լեռնաշխարհի առնվազն հարավում՝ Լուլլուրումի, Գուտիումի և Սուբրիի հարևանությամբ:

յամբ⁴⁵ (տե՛ս քարտեզ D): Ուստի և Հարալին պետք է փնտրել Բահրեյնյան կղզիներից Հայկական լեռնաշխարհի հարավ

⁴⁵ Տուգրիշի առեղծորոտյան վերաբերյալ տե՛ս Բոքոխյան, 1993, էջ 80-83:

ձգվող գծի շարունակության ոլորտում, իմա՝ Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական կամ հյուսիսային շրջաններում: Այս եզրահանգումը հաստատվում է մեկ այլ փաստով ևս: Հին աշխարհում հաճախ յուրօրինակ ապրանքները ստանում էին արտադրող երկրի անունը: Սուրարտուից Միջագետք առաքվող դռների մի տեսակը կոչվում է «Հարալի»⁴⁶, ինչը, եթե համադրենք մի կողմից Սուրարտու-Տուգրիշ սահմանակցության, մյուս կողմից Հարալիի և Տուգրիշի հավանական հարևանության փաստերին, կստանանք Հարալիի և Սուրարտուի տարածքային համընկնում կամ մոտիկություն, թեպետ չի բացառվում, որ այստեղ գործ ունենք Հարալիից Սուրարտուի միջոցով Միջագետք առաքվող դռան տեսակի հետ: Այս դեպքում Հարալին պետք է փնտրել Սուրարտուից հյուսիս՝ կրկին Հայկական լեռնաշխարհում:

Ամփոփելով այս համառոտ տեղագրական վերլուծությունը՝ արձանագրենք, որ Հարալին գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհում, և հենց տեղանունն իսկ շատ հարազատ է հայաստանյան միջավայրին. երկրանվան -(ա)լի վերջավորությունը (նաև հետագա՝ -աղի տարբերակով) լայն տարածում ունի լեռնաշխարհի տեղանուններում (Արամալի, Այալի, Մանանաղի, Դարանաղի, Մարդաղի և այլն): Թե ավելի ճշգրիտ Հայկական լեռնաշխարհի ո՞ր մասում է գտնվել Հարալին, դժվար է ասել: Մեր նախորդ աշխատանքներից մեկում ենթադրել էինք, որ այն կարող է տեղայնացվել Հայկական Տավրոսի լեռներում (Արբլ և Օրուլ գյուղերի կամ Պաղոմենոսի հիշատակած Արանե կայանի շրջանում) կամ, գուցե, Վանա լճից արևելք՝ Արալեզք (Լեզք) գյուղի ու դաշտի տարածքում⁴⁷: Չի բացառվում նաև Հարալի տեղանվան նույնությունը Հարք գավառանվան հետ, որի դեպքում կարելի է կապ տեսնել հայոց անվանադիր նախնի, դյուցազն Հայկի հիմնած առաջին և ի պատիվ հայրերի (իմա՝ աստվածների)՝ անվանակոչած Հարք գավառի⁴⁸ ու աստվածների բնակավայր Հարալի երկրի միջև: Նշված բոլոր ենթադրություններն, ինչ խոսք, կարիք ունեն հետագա հանգամանալի հիմնավորման. ներկայումս որոշակի է միայն Հարա-

⁴⁶ Komoroczy, 1972, p. 118; AD, vol. 6, 1956, p. 89:

⁴⁷ Մովսիսյան, 1992, էջ 43-44:

⁴⁸ Մովսիսի Խոբեմացայ, 1913, էջ 33:

լիի՝ Հայկական լեռնաշխարհում գտնված լիներ:

Հարալիի վերաբերյալ հատուկ ուսումնասիրության հեղինակ Գ. Կոմորոցին այդ իրական երկրի առասպելականացումը քաջատրում է երկու հիմնական՝ Շումերից ու Աքադից ունեցած մեծ հեռավորության և ոսկու հանքերով հարուստ լինելու պատճառներով: Վերջինս, ըստ նրա, մույնպիսի առասպելականացման է հասցրել Նուբիա երկիրը եգիպտացիների պատկերացումներում, «ազնիվ ոսկի» ունեցող Եփիլիան Հին Կտակարանում և այլն⁴⁹: Մեր կողմից ավելացնենք երրորդ գլխավոր պատճառը՝ այն, որ հին միջագետքյան պատկերացումներում Հայկական լեռնաշխարհը ներկայացել է իբրև աստվածաբնակ, սրբազան տարածք, որի վերաբերյալ փաստերի արդեն հանդիպել ենք և դեռ կհանդիպենք:

Իսկ պահպանվե՞լ է սրբազան այդ երկրի մասին որևէ հիշողություն հայոց մեջ: Մի կողմ թողնելով Հարալի-Հարք մույնության վերաբերյալ մեր ենթադրությունը՝ տեսնում ենք, որ հայոց դիցաբանական պատկերացումներում առկա են մման հիշողության հետքեր: Հայոց հին հավատքի համաձայն՝ մարտադաշտում գոհված հերոսներին հարություն էին տալիս «հարալեզ» («յարալեզ») կամ «արալեզ» կոչվող դիցաբանական էակները⁵⁰: Դեռևս ուրարտագիտության հայր համարվող Ա. Հ. Սեյսը «արալեզ» անվան հիմքը կապում էր հին արևելյան աղբյուրներից հայտնի անդրաշխարհի՝ Արալիի (Հարալիի) հետ՝ վերջավորություն համարելով -եզ մասնիկը: Նրա հետ համաձայնելով՝ Գր. Դավանցյանը ցույց տվեց այդ մասնիկի առկայությունը հայերենի մի շարք կենդանական անվանումներում (լալեզ, բզեզ, լորեզ և այլն. հարալեզները ևս կենդանակերպ էին)⁵¹: Հետագայում այս քաջատրությունն ընդունեցին ուրիշ գիտնականներ ևս:

⁴⁹ Komoroczy, 1972, էջ 121-122: Հեաաքքիւր է, որ հայոց մեջ ոսկեղեն են համարվել դրախտային Տիգրիսի ու Եփրատի ակունքները: Ըստ Գ. Սրվանձատյանցի գրսուման՝ Տիգրիսի ակունքներում «ամենայն ինչ ոսկեղեն է: Արևան ճառագայթը ոսկեփայլ: Թեք թռչնոց ոսկեգույն: Զայն երգոց հավուց 'ի ծայն ոսկեւար քնարի: Յողունք խտաց և բուսոց ոսկի: Ծաղկութ ամենայն և ամենուրեք ծաղկասփայտ, տերեւն ոսկի, տեսիլն ոսկի»... (Սրվանձատյանց, 1978, էջ 392): Իսկ Արմ. Եփրատը սկիզբ է առնում Ոսկեանց լեռից:

⁵⁰ Արալեզների մասին մատենագրական հաղորդումներ՝ մանրամասն քննությանը՝ տե՛ս Մատիկեան, 1930, էջ 107-170: Դավանցյան, 1944, էջ 28-34:

⁵¹ Դավանցյան, 1944, էջ 10-12, 30-31:

Այսպիսով, տեսնում ենք, որ հին առաջավորասիական պատկերացումներում իբրև աստվածարձակ ու սրբազան երկիր, իսկ հետագայում (կապված, քերևս, աստվածների սերընդափոխության գաղափարընկալման հետ) նաև անդրաշխարհ ներկայացող Հարալին իրական, պատմական մի տարածք է Հայկական լեռնաշխարհում: Վերջինիս բնակիչների դիցարանության մեջ պահպանվել է նրա մասին հիշողությունը՝ անգամ քրիստոնեության ընդունումից տասնամյակներ հետո. հայտնի է, որ Մուշեղ Մամիկոնյանի դին նրա հարազատները դրել էին աշտարակի վրա՝ հավատալով հարալեզների հարություն տալու շնորհին⁵²...

«ԱՍՏԾՈ ՊԱՏԿԵՐՈՎ ՈՒ ՆՄԱՆՈՒԹՅԱՐ»...

Աստվածաշնչյան պատմության համաձայն՝ արարչության վեցերորդ օրն Աստված արարեց մարդուն երկրի հողից (կավից)՝ իր պատկերով ու նմանությամբ (Ծննդոց, 1, 26-28; 2, 7), որով ավարտվեց արարչագործությունը: Աստված «արևելքի կողմում» տնկեց դրախտը՝ Եդեմը, ուր և բնակեցրեց մարդկության առաջնեկներին: Եդեմից բխում էր մեծ գետ, որը բաժանվում էր չորս գետերի՝ Փիստն, Գեհոն, Տիգրիս, Եփրատ: Առաջին երկու գետանունների պարզաբանման շուրջ ցայսօր վեճերը չեն դադարում, մինչդեռ Տիգրիսի ու Եփրատի ակունքների Հայաստանում գտնվելը բազմաթիվ գիտնականների հիմք է տվել Եդեմը Հայկական լեռնաշխարհում տեղայնացնելու⁵³: Այդ մասին է վկայում նաև Եդեմի տեղադրությունը «արևելքի կողմում», որի վերաբերյալ արդեն խոսվել է «Արևի երկիրը» բաժնում: Ավելացնենք, որ Աստվածաշնչում դրախտը ներկայանում է որպես «Աստծո սուրբ լեռ» (Եզեկիել, 28, 13-14), ինչից կարելի է եզրակացնել Եդեմի լեռնային վայր լինելը:

Եդեմի կարևոր բնութագրիչներից մեկը մայր գետն է, որը բաժանվելով ճյուղերի՝ ոռոգում է դրախտն ու շրջակա երկրնե-

⁵² Փավստոս Բուզանդ, 1968, էջ 276:

⁵³ Եդեմի՝ Հայաստանում գտնված լինելու վերաբերյալ մինչև XX դարասկիզբը հայտնված տեսակետների քննարկումը տես Ինճիճեան, 1835, էջ 244-271; Ալիշան, 1904, էջ 1-16, 249-254:

րը: Մայր գետի մասին պատկերացումները վկայված են մահ Հին Կտակարանից ավելի վաղ գրի առնված աղբյուրներում: Ուգարիթի (հյուս. Սիրիա) Ք. ա. XIV-XIII դարերով թվագրվող բնագրերում գերագույն Աստված Իլուի կացարանը, որն ուգարիթյան հավատալիքների համաձայն՝ եղել է ոչ միայն գերագույն աստծու բնակատեղին և աստվածների ժողովի վայրը, այլև աշխարհաբանության կենտրոնը⁵⁴, նկարագրվում է մեծ Գետի ակունքներում (ինչը համահունչ է աստվածաշնչյան պատկերացումներին):

«Գիլգամեշ» էպոսի արադական տարբերակում ջրհեղեղից փրկված հերոսին աստվածները բնակեցնում են «գետերի բերանի մոտ»՝ շնորհելով անմահություն⁵⁵: Այստեղ «գետերի բերանը» նույնիմաստ է «գետերի ակունքի» հետ, քանի որ, հնագույն միջագետքյան պատկերացումների համաձայն, գետերը (այդ թվում՝ Եփրատը, Տիգրիսը, նրանց ակունքը) բխում էին համաշխարհային ստորերկրյա օվկիանոսից, և այնտեղից երկիր արտահոսելու տեղը գետաբերան էր ստորերկրի ու ակունք երկրի համար⁵⁶: Նույն աղբյուրը ներկայացնում է փրկված հերոսի բնակավայրը՝ անմահության երկիրը, որը Եփրատի վերին հոսանքի շրջանում էր, Մաշու (Մասիուս, Մասիոն) լեռներից հյուսիս⁵⁷, այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհում: Ուշագրավ է, որ ջրհեղեղի մասին պատմող շումերական բնագրում փրկված հերոսին աստվածները բնակեցնում են Թիլմուն (Դիլմուն) երկրում, «որտեղից ծագում է արևը»⁵⁸: Արևի կացարանի, ծագման ու մայրամուտի տեղի վերաբերյալ պատկերացումներին արդեն անդրադարձել ենք, իսկ Թիլմունի՝ շումերական դրախտի մասին խոսք կլինի հաջորդ բաժնում: Այստեղ միայն արձանագրենք, որ ջրհեղեղի պատմության շումերական և արադական տարբերակներում փրկվող հերոսը բնակություն է հաստատում դրախտում՝ գետի ակունքի կամ գետաբերանի մոտ, որն անմահության երկիրն էր (վերջինիս մասին

⁵⁴ Lipinski E., 1971, p. 41-57; Шифман, 1987, с. 56; 85.

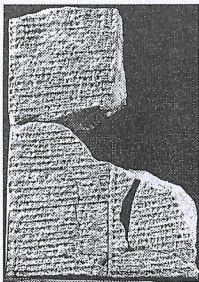
⁵⁵ ՀԱՊ, էջ 161; ППДБ, с. 217; ANET, p. 95; MM, p. 116. ՀԱՊ-ում նշված է «գետաբերանի մոտ», ինչը ճիշտ չէ. սխալ է լինի «գետերի բերանի» մոտ:

⁵⁶ Հմմտ. Lipinski, 1971, p. 51.

⁵⁷ ՀԱՊ, էջ 143-144; ППДБ, с. 200-202; ANET, p. 88-89; MM, p. 97-98.

⁵⁸ The Deluge (tr. S.N.Kramer), ANET, p. 44; Крамер, 1965, с. 180; ETCSL, 1.7.4 (և այնտեղ նշված աղբյուրները).

մանրամասն տե՛ն «Անմահության որոնումներում. Հայոց երկրի ճանապարհը» բաժնում):

Նկ. 6. Մարդու արարման մասին պատմող շումերական բնագիրը

Մարդու արարման և աշխարհում նրա կոչման սյուժեներ ենք գտնում միջագետքյան մի շարք բնագրերում (գրի առնված Հին Կտակարանից դարեր առաջ), որոնցից առանձնապես նշելի են շումերական «Էնկի և Նինմախ»⁵⁹ և արադական «Ատրախասիս»⁶⁰ վիպասքերը: Միջագետքյան ավանդության համաձայն, մարդու արարումից առաջ աստվածներն իրենք էին կատարում երկրային աշխատանքները: Ըստ շումերական «Էնկի և Նինմախ» վիպասքի՝ դա տեղի էր ունենում Հարալի երկրում: Դժվարություններով ու ծախսորդություններով լի աշխատանքից ազատվելու նպատակով աստվածները ժողով են գումարում և խնդրում մայր դիցուհուն՝ ստեղծել մարդկային ցեղը, որը կաշխատեր ու կազատեր աստվածներին հոգսից: Նինմախ աստվածուհին համաձայնում է և աստվածներից իմաստնագույնի՝ Հայա-Էնկիի հետ ձեռնամուխ լինում մարդու արար-

⁵⁹ ETCSL, 1.1.2 (և այնտեղ նշված աղբյուրները).

⁶⁰ Atrahasis (tr. E.A.Speiser, A.K.Grayson), ANET, p. 104-106, 512-514; MM (tr. St. Dalley), p. 1-38; "Когда боги, подобно людям..." (Сказание об Атрахасисе), ЯОТСС, с. 51-75 (пер. В.К.Афанасьевой).

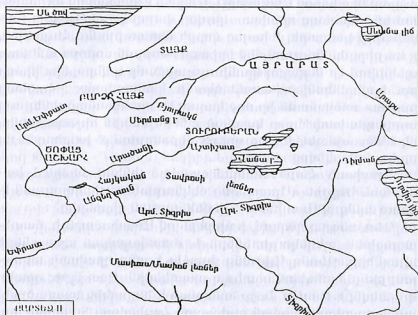
մանը: Երկու աստվածները կազմից ստեղծում են մարդուն և «կյանքի շունչ» հաղորդում նրան: Մարդու՝ կազմից կերտվելով ու «կյանքի շունչ» ստանալով ստեղծվելու մոտիվը հետագայում արտացոլվել է նախաստեղծ Ադամի պատմության մեջ և տարածում գտել հին եբրայական, քրիստոնեական ու մահմեդական կրոնական պատկերացումներում: Ուշագրավ է, որ շումերական ավանդագրույցը փորձում է յուրովի մեկնաբանել մարդկանց արատավոր տեսակների ծագումը: Նշված վիպասքի համաձայն՝ մարդու արարումից հետո աստվածները հավաքվում են խնջույքի՝ նշելու նոր ստեղծագործության ծնունդը, որի ժամանակ հարբած արարչագործ աստվածները կրկին փորձում են մարդ ստեղծել: Հարբածության պատճառով ձախողվելով՝ նրանք ստեղծում են անկատար էակներ՝ չծննդաբերող կին, անսեռ մարդ և այլ արատներով մարդկանց տեսակներ: Այսինքն՝ ի ծնե արատավորությունը հին միջագետքյան աշխարհընկալումներում համարվում էր արարչագործության մեջ աստվածային սխալի արդյունք: Մարդկանց զույգերով ստեղծվելով՝ աստվածները սահմանում են նրանց ճակատագիրը. որ այր ու կին «այսուհետ հավիտյանս» ապրեն միասին, շարունակվի մարդկային ցեղը, որի կոչումն է մշակել հողը, զբաղվել անասնապահությամբ և այլ աշխատանքներով, ստացված բարիքների գոհաբերությամբ կերակրել աստվածներից, կառուցել նրանց պաշտամունքի տաճարներ և երկրպագել հավատարմորեն. մարդը մահկանացու է, իսկ նրա գործն՝ անցողիկ (նշված գաղափարները բազմիցս արտահայտված են նաև Հին Կտակարանի գրքերում):

Միջագետքյան արարչավայրի տեղը գտնելը մեծ դժվարություն չի հարուցում, քանի որ մեզ արդեն հայտնի է Հարալի երկրի տեղը (Հայկական լեռնաշխարհ), ուր քնակվում էին աստվածները մարդու արարումից առաջ (տե՛ս «Ոսկեբեր երկիրը Հարալի» քաժնում): Բացի այդ, հայտնի է նաև աստվածների ժողովի վայրն՝ ըստ միջագետքյան (ինչպես և ուգարիթյան ու աստվածաշնչյան) հավատալիքների, որը նույնպես գտնվել է Հայաստանի լեռներում:

Հատկանշական է, որ դրախտի պատկերումը՝ կապված երկու մեծ գետերի (Եփրատի ու Տիգրիսի) լեռնային ակունքի հետ, հանդիպում է ինչպես միջագետքյան, այնպես էլ Հայկական լեռնաշխարհի և հյուսիսային Կովկասի հնագիտական

հուշարձաններում⁶¹, ինչը ևս հավաստում է նշված տարածքների հնագույն պատկերացումներում դրախտի՝ մեր լեռնաշխարհում ներկայանալը:

Հասկանալիորեն, Հայաստանի՝ արարչագործության կենտրոն, դրախտավայր, մարդկության բնօրրան լինելու մասին պատկերացումները պետք է տարածված լինեին նախևառաջ հայ իրականության մեջ: Այդ մասին վկայություններ են պահպանվել ինչպես վաղ միջնադարյան հայ մատենագրության էջերում, այնպես էլ ժողովրդական ավանդազրույցներում: Արդեն անդրադարձել ենք «Աշխարհացոյցում» Բարձր Հայքին տրված բնորոշմանը. «...բարձր է ոչ միայն Մեծ Հայքի մնացած մասերից, այլև՝ ողջ աշխարհից, այդ պատճառով էլ նրան

աշխարհի գագաթ են կոչել: Նա գետեր է արձակում աշխարհի չորս կողմերը. (Բարձր Հայքից) սկիզբ են առնում չորս խոշոր գետերը»⁶² ... Իսկ Բարձր Հայքի Մեծ լեռը, Փավստոս Բուզանդի

⁶¹ Ավետիսյան, Բորիսյան, 1999, էջ 34:

⁶² Երևմյան, 1963, էջ 106; Անանիա Շիրակացի, 1979, էջ 291:

վկայությամբ, համարվել է «աստվածների տեղ»⁶³: Բացի աստվածաբնակ և աշխարհում բարձրագույնը լինելը, հատկանշական է Բարձր Հայքի՝ աշխարհի չորս կողմերը (չորս) գետեր արձակելը, ինչը նույնանում է դրախտի մասին առաջավորասիական և, հատկապես, աստվածաշնչյան (Եդեմից բխող չորս գետերը) պատկերացումներին: Բարձր Հայքի հարեանությամբ ձգվող Բյուրակնի (Բինգյուլի) լեռնազանգվածը մինչև մեր ժամանակները պահպանված հայկական ավանդազրույցներում համարվել է աստվածաստեղծ դրախտավայր⁶⁴, իսկ Բյուրակնի գլխավոր գազաք Սերմանց (Սրմանց) լեռը «Աշխարհացույցում» (ինչպես Բարձր Հայքը) կրել է «աշխարհի գազաք» պատվատիտղոսը⁶⁵: Աշտիշատի Վահագնի մեհյանի մոտակայքում Փավստոս Բուզանդը և Մովսես Խորենացին հիշատակում են «Հացեաց դրախտ» կոչվող վայրը⁶⁶, ուր Գրիգոր Լուսավորիչը կատարել է հայոց գորքի մկրտությունը: Հայտնի է, որ հայ իրականության մեջ քրիստոնեության մուտքն ամենուր ուղեկցվում էր նախորդ կրոնի ոչնչացմամբ և վերջինիս հիմքի վրա համանման քրիստոնեականի կառուցմամբ: «Հացեաց դրախտ» անվանումն իր մեջ կարող էր պահպանում լինել այդ վայրի՝ դրախտի մասը կազմած լինելու մասին հիշողությունը, իսկ հենց այնտեղ հայոց գորքի մկրտությունը՝ խորհրդանշել նոր կյանքի սկիզբը:

Դրախտի՝ Հայաստանում գտնված լինելու մասին է խոսում նաև Եղիշեն «Արարածոց մեկնութիւն» աշխատության էջերում՝ ելնելով Աստվածաշնչի մեկնության դիրքերից⁶⁷:

Դեռ անցյալ դարում, ի մի բերելով Աստվածաշնչի, մատենագրական տեղեկությունների և ժողովրդական գրույցների տվյալները, Դևոնդ Ալիշանը փորձել է տալ դրախտի տեղագրությունը՝ հանգելով հետևյալ պատկերին: Ըստ նրա, դրախտը գտնվել է Բարձր Հայք նահանգի և հարակից տարածքներում՝ հարավում սահման ունենալով Հայկական Տավրոսի լեռները, արևմուտքում՝ Եփրատը, հյուսիսում՝ Տայք նահանգի Պարտիզագսփոր գավառը (գավառանվան մեջ Ալիշանը պահ-

⁶³ Փաւստոսի Բուզանդացոյ, 1912, էջ 272:

⁶⁴ Ղանալանյան, 1969, էջ 21-22 և 422:

⁶⁵ Երեմյան, 1963, էջ 107-108; Ամանյա Շիրակացի, 1979, էջ 293:

⁶⁶ Մովսիսի Խորենացոյ, 1913, էջ 272; Փավստոս Բուզանդ, 1968, էջ 96, 100:

⁶⁷ Խաչիկյան, 1992, էջ 245:

պանված է համարում Եղեմի պարտեզի մասին հիշողությունը), արևելքում՝ անցել Այրարատ և Տուրուբերան նահանգներով⁶⁸ (տե՛ս քարտեզ II-ը): Եթե այսօր էլ մեր ունեցած տվյալները տեղադրենք քարտեզին, կստանանք նույն սահմաններն այն տարածքի համար, ուր հին առաջավորասիական պատկերացումների համաձայն, գտնվել է դրախտը, որում Աստծո պատկերով ու նմանությամբ արարվել են մարդկության առաջնեկները...

ՇՈՒՄԵՐԱԿԱՆ ԴՐԱԽՏԻ ԱՌԵՂԾՎԱԾԸ

Նախորդ էջերում արձանագրեցինք, որ Հայկական լեռնաշխարհը Առաջավոր Ասիայի վաղագույն հոգևոր ընկալումներում պատկերացվել է իբրև մի տարածք, որում ի սկզբանե բնակվել են աստվածները, ուր և արարել են առաջին մարդկանց: Առաջիկա ակնարկներում մենք դեռ կտեսնենք, որ նույն պատկերացումներում Հայաստանն ընկալվել է ոչ միայն որպես մարդկության բնօրրան, այլև՝ վերածննդի երկիր (ջրհեղեղից հետո), ուր պահվում են անմահության ու իմաստության խորհուրդները: Աշխարհընկալումային այս համատեքստում, թվում է, թե շումերական աղբյուրներում իբրև դրախտ հանդես եկող Թիլմուն (Դիլմուն) երկիրը ևս առանց երկմտանքի պետք է տեղադրել Հայկական լեռնաշխարհում: Սակայն այդ երկիրը հիշատակվում է միջագետքյան մի շարք ոչ դիցաբանական բնույթի բնագրերում (Զ.ա. XXV-VI դդ.)⁶⁹, որոնց քննությունը թույլ չի տալիս Թիլմունը Միջագետքից հյուսիս տեղադրել: Ստացվում է տարօրինակ մի իրավիճակ. մի կողմից Թիլմունը դրախտավայր է, անեղծ ու սրբազան երկիր, ուր բնակվում են աստվածները, մյուս կողմից (ոչ դիցաբանական բնույթի բնագրերում) այն ծովային առևտրի կենտրոն է, և արքաներն, անգամ նվաճելով, հարկատու են դարձնում այն: Ի՞նչ առեղծված է սա, և ո՞րն է դրա լուծումը:

Ոչ դիցաբանական բնույթի արձանագրությունների հիման

⁶⁸ Ալիշան, 1904, էջ 10:

⁶⁹ Թիլմունին վերաբերող հիշատակությունների մասին տե՛ս Cornwall, 1946, p. 3f; Kramer, 1963(b), p. 112, 114, note 10 (և հղված գրականությունը); Бибен, 1984, с. 45-47, 170-175 և այլն:

վրա Թիվմունի ամենահավանական և բնորոշված տեղորոշումը Պարսից ծոցի Բահրեյնյան կղզիներում է⁷⁰։ Թիվմունի վերաբերյալ հաղորդումների հակասությունը լուծելու նպատակով Փ. Քորնուոլլը ժամանակին առաջադրեց մի վարկած, ըստ որի շումերական քաղաքակրթության նախակրողները բնակվել են Բահրեյնյան կղզիներում, ուստի դրանք շումերները համարել են դրախտ՝ կապված նախնիների պաշտամունքի հետ⁷¹։ Մակայն միջագետքյան և բահրեյնյան միևնույն (ուրեղյան) մշակույթին պատկանող իրերի նեյտրոնային վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ վերջիններս ավելի ուշ շրջանի են և բերված Միջագետքից⁷²։ Հետևաբար, այս տարբերակով ևս անհնար է լուծել դիցաբանական Թիվմունի տեղորոշման խնդիրը։ Նկատենք նաև, որ ոչ դիցաբանական բնույթի բնագրերում Թիվմունը սովորաբար հանդես է գալիս Մագան և Մելուխա երկրների հետ, ինչը չի հանդիպում դիցաբանական բնագրերում։

1914թ. հայտնաբերված ջրհեղեղի մասին հնագույն՝ շումերական բնագրի համաձայն, աղետից փրկված հերոս Ջիուսուդրան («շումերական Նոյր») աստվածների կամքով բնակեցվում է Թիվմունում, «որտեղից ծագում է արևը»⁷³։ Այս արտահայտությունը պատճառ է դարձել, որ որոշ ուսումնասիրողներ Թիվմունը տեղադրեն Շումերից արևելք և հասցնեն մինչև Հնդկաստան⁷⁴։ Դա իրավացի լինել չի կարող, քանի որ, ինչպես տեսանք «Արևի երկիրը» բաժնում, շումերա-արադական պատկերացումների համաձայն՝ արևը ծագում էր Մաշու (Մասիուս, Մասիոն) լեռներից և մայրամուտին վերադառնում այնտեղ։ «Գիլգամեշ» էպոսում ևս ջրհեղեղից փրկված հերոսը բնակվում է Մաշու լեռներից հյուսիս։ Այսինքն՝ ըստ հնագույն միջագետքյան հավատալիքների՝ Թիվմուն-դրախտը մույն անմահության երկիրն է, ուր հասնելու համար պետք էր հաղթահարել «ճանապարհը դեպի Արատտա», իսկ վերջինս Հայաստանի տարածքում հիշատակված առաջին պետականությունն

⁷⁰ Այդ տեսակետի ձևավորման ողջ պատմության մանրամասները՝ սկսած 1879 թվից, տես Ջ. Բիբբիի վերոնշյալ աշխատության մեջ։

⁷¹ Cornwall, 1946, p. 4։

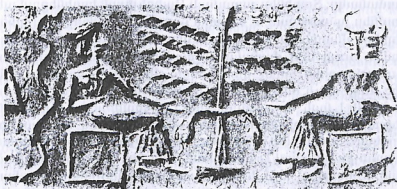
⁷² Lloyd, 1978, p. 62-64։

⁷³ The Deluge (tr. S.N.Kramer), ANET, p. 44; Крaмep, 1965, с. 180; ETCSL, 1.7.4 (և այնտեղ նշված աղբյուրները)։

⁷⁴ Տես օրինակ՝ Kramer, 1963(b), p. 111-115։

է: Եթե ասվածին ավելացնենք, որ Արատտան շումերական դյուցազնավեպում հայտնի է «աստվածային սուրբ օրենքների երկիր» մակդիրով, նաև համադրելի է Աստվածաշնչի Աբարատի հետ⁷⁵ (որն, ինչպես և Եդեմը, գտնվում էր «արևելքի կողմում»), հասկանալի կդառնա, որ շումերների անմահության երկիր-դրախտը նույն Արատտան է կամ երկուսն էլ գտնվել են Հայկական լեռնաշխարհում:

Ստանում ենք երկու Թիլմուն հին Առաջավոր Ասիայում. դիցաբանական Թիլմունը՝ Հայկական լեռնաշխարհում և պատմական (ոչ դիցաբանական) Թիլմունը՝ Բաիբեյնյան կղզիներում (Ք. ա. XXV-VI դդ.): Երկու նույնանուն երկրների մասին տեղեկությունները միահյուսվել են միջագետքյան բնագրերում, ինչն էլ դարձել է հին արևելագիտության ամենից ա-

Նկ. 7. Միջագետքյան կնքադրոշմ՝ «մեղսագործության» սյուժեի պատկերումով: Կենտրոնում (իմաստության) ծառն է՝ իր պտուղներով, աջում՝ տղամարդ, ձախում՝ կին, որի գլխավերևում զայրակալով օձն է (Ք.ա. III հազարամյակ, պահվում է Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանում)

ռեղծվածային խնդիրներից մեկի ծագման պատճառը: Իսկ կապ ունե՞ն նույնանուն այդ երկրները: Եթե անունների համընկնումը պատահական չէ (ինչը քիչ հավանական է), կարելի է ենթադրել Հայկական լեռնաշխարհից բնակչության մի մասի արտագաղթ Բաիբեյնյան կղզիներ, որի արդյունքում տեղի է ունեցել նաև տեղանվան փոխադրում: Ե՞րբ կարող էր կատարվել նման արտագաղթ: Վերջին սահմանագիծը կարող է լինել

⁷⁵ Մանրամասն տես՝ Հավելված Ա-ում:

Ք.ա. մոտ 2500 թվականը, քանի որ այդ ժամանակվանից վկայված է Բահրեյնյան կղզիների Թիլմունը: Հնարավոր արտագաղթի ժամանակագրական առավել նախնական սահմանը կարելի է համարել Ք. ա. VI-V հազարամյակները, երբ շումերական քաղաքակրթության նախակրողները բնակվում էին Հայկական լեռնաշխարհի հարավային և Միջագետքի հյուսիսային շրջաններում (հնագիտության մեջ հայտնի Հաստունյան մշակույթի տարածաշրջանում)⁷⁶: Ի դեպ, շումերների համար Հայկական լեռնաշխարհի սրբազան լիներ կարող էր պայմանավորված լինել հենց նշված հանգամանքով՝ կապված նախնիների պաշտամունքի հետ: Ժամանակագրական այսչափ մեծ ընդգրկման պայմաններում հնագիտության տվյալները քույլ են տալիս ավելի որոշակիացնել հնարավոր արտագաղթի ժամանակը: Տարիներ շարունակ Բահրեյնյան կղզիներում պեղումներ իրագործած Ջ. Բիրբին գրում է, որ այնտեղ հայտնաբերված վաղագույն շերտերը թվագրվում են Ք. ա. XXVIII դարով⁷⁷: Նույն այդ ժամանակաշրջանում է սկսվել Հայկական լեռնաշխարհից երբևէ կատարված մեծագույն արտագաղթերից մեկը, ինչի արդյունքում Հայաստանի վաղբրոնզեդարյան (հայտնի է նաև Կուր-արաքսյան, Շենգավիթյան և այլ անուններով) մշակույթի կրողները հյուսիսում հասան Հյուսիսային Կովկաս, հարավում՝ Պաղեստին (վերջինիս Քիրբեթ-Կերակ հնավայրի անունով էլ հնագիտության մեջ կոչվում է տարածված մշակույթը)⁷⁸: Ամենայն հավանականությամբ, այս իրողության հետ է կապվում նաև Բահրեյնյան Թիլմունի հիմնումը: Ավելորդ չենք համարում նշել, որ Ք.ա. մոտ XXVIII դարում Հայկական լեռնաշխարհից Միջագետքի հարավ կատարված արտագաղթը փաստվում է նաև շումերական գրավոր աղբյուրներով (դրան կանդրադառնանք այլ առիթով):

Կա կարծիք, որ Դիլմունը (Թիլմունը) պետք է նույնացնել Ուրմիո լճից հյուսիս-արևմուտք գտնվող Դիլմանի դաշտավայր-

⁷⁶ В.К.Афанасьева, Первые земледельцы Нижней Месопотамии и Элама, ИДВ, ч. 1, с. 66-75.

⁷⁷ Бивин, 1984, с. 346 (Ժամանակագրական աղյուսակը):

⁷⁸ Mellaart, 1957; Burney, 1958; Խանգաղյան, 1967; Sagona, 1984 (և դրանցում հղված գրականությունը):

րի հետ⁷⁹: Նման եզրահանգումն արվել է՝ հիմք ընդունելով անունների նմանությունը, և չի բացատրվել Ք.ա. XXV-VI դարերի պատմական տեղեկությունների հետ հակասությունը: Բացի այդ, Դիլման տեղանունը չի հիշվում վաղ շրջանի աղբյուրներում և ենթադրվում է, որ այն ծագել է միջնադարում Հայաստան ներխուժած դելմիկների ցեղանունից⁸⁰: Նշված հանգամանքները հաշվի առնելով՝ քիչ հավանական ենք համարում Դիլմուն-Դիլման նույնացումը (հատկապես հինգ հազար տարում տեղանվան անփոփոխ մնալը)⁸¹:

ԱՆԴՐԱՇԽԱՐՀԸ

Մեյագիր դպրությունը ստեղծող շումերների լեզվում kur բառն ունի «լեռ, երկիր, լեռնային երկիր, քշնամի երկիր, ամրոշաշխարհ» իմաստները⁸²: «Ալեռ» և «երկիր» բառերի համարժեքությունը մասնագետներին հիմք է տվել եզրակացնելու, որ շումերական նախահայրենիքն, ի տարբերություն Միջագետքի հարավի, եղել է լեռնային տարածք, իսկ նույն տերմինի վերաիմաստավորումն իբրև «քշնամի երկիր» և «ամրոշաշխարհ», քերևս, հետագա պատմական իրադարձությունների սզդեցության արդյունք է: Հատկանշական է, որ kur-ը ոչ միայն հասարակ գոյական է, այլև որոշակի մի երկրի անվանում: Վերջինիս մասին տեղեկությունների ուսումնասիրությունը կարևոր է հայագիտության տեսանկյունից, հատկապես, Հայաստանի մասին ինագույն պատկերացումների ամբողջացման առումով:

Կուրն, ըստ շումերա-արադական աղբյուրների, չափազանց հեռավոր մի երկիր է: Այդ երկրի տեղորոշման հարցում մեզ օգնում են շումերական «Նինուրթա աստծո սխրանքներն

⁷⁹ Այդ տեսակետը բանավոր գրույցի ընթացքում մեզ է հայտնել Գևորգ Զումյանը:

⁸⁰ ՀՀՏԲ, հ. 2, Ե., 1988, էջ 113:

⁸¹ Ենթադրում ենք, որ Հայաստանում Թիլմուն անվան հիշողությունը կարող է պահպանված լինել Կորդուրի Թմուն (նաև՝ Թմնիա) և Ծովքի Թմնիա տեղանուններում: Ծովքի Թմնիաը գտնվել է Եփրատի ափին և մտնում է Ալիշանի ուրվագծած դրավտի սահմանների մեջ, իսկ Կորդվաց աշխարհի Թմանը՝ Արարատ լեռան լանջին, որի հետ են կապվում համաշխարհային ջրհեղեղի մասին մի քանի հին ավանդազրույցներ:

⁸² Kramer, 1961, p. 76; B.K. Афанасьева, Кур, МНМ, т. 2, 1992, с. 29:

ու գործերը»⁸³ և «Ինաննան ու Էրիխը»⁸⁴ վիպասերը: Առաջինի համաձայն, Կուր երկրի հրեշտակապետ մեծագոր Ասագ (աքադ. Ասակկու) աստծո դեմ մարտնչում է միջագետքյան պատերազմի ու երկրագործության աստված Նինուրթան, բայց պարտվելով՝ «թռչունի պես» փախչում է: Ի վերջո, նրան հաջողվում է հաղթել Ասագին, որի կացարանը (անդրաշխարհի Կուրը) Տիգրիսի ակունքների շրջանն էր (Հայկական Տավրոս լեռնաշղթան): Միջագետքյան անդրաշխարհի տեղայնացումը լիովին համապատասխանում է հնագույն հայկական համարժեք հավատալիքներին: Աստվածաշնչի հայերեն քարգմանության մեջ միջագետքյան անդրաշխարհի տիրակալ Ներգալի անունը փոխարինված է Անգեղով (Թագավորաց Դ., 17,30), ինչը ցույց է տալիս վերջինիս նույն դերը կատարելը հայոց հին դիցարանում: Իսկ Անգեղի պաշտամունքի կենտրոնը՝ Անգեղ տուն գավառը գտնվում էր հենց Արևմտյան Տիգրիսի ակունքներում (Աղձնիք նահանգում):

«Ինաննան ու Էրիխը» վիպասում ևս ներկայացվում է միջագետքյան աստծո պայքարն ընդդեմ Կուրի, որն այս անգամ հանդես է գալիս Էրիխ լեռան տեսքով⁸⁵: «Լերջինս գտնվում է Լուլլուրի երկրում՝ Ուրմիո լճից հարավ»⁸⁶, ինչը ցույց է տալիս, որ, ըստ միջագետքյան հավատալիքների, այդ շրջանը ևս մտնում էր անդրաշխարհի վերգետնյա սահմանների մեջ: «Ոսկեբեր երկիրը Հարալի» քաժնում արդեն ասվել է, որ Հայկական լեռնաշխարհում գտնվող Հարալին ևս իրական պատմական տարածք լինելով՝ նախ համարվել է աստվածների բնակավայր, ապա՝ անդրաշխարհ: Այդ առումով ուշագրավ է հին միջագետքյան աշխարհընկալումներում Հայկական լեռնաշխարհի աստվածայնության ընկալման երկակիությունը՝ և՛ դրական, և՛ բացասական բնորոշումներով: Ընդ որում, դրականը (աստվածների ու անմահության երկիրը, դրախտը) գտնվում էր հյուսիսում, իսկ բացասականը՝ նրանից հարավ, դրա համար էլ անմահություն որոնող հերոսը Միջագետքից պետք է անցներ Մաշու լեռները, որն աստվածների ու մարդկանց աշ-

⁸³ van Dijk, 1983; Kramer, 1961, p. 79-82; Kramer, 1965, c. 206-208; ETCSL, 1.6.2 (և այնտեղ իրված աղբյուրները).

⁸⁴ Kramer, 1961, p. 82-83; ETCSL, 1.3.2 (և այնտեղ իրված աղբյուրները).

⁸⁵ Kramer, 1961, p. 82-83; ETCSL, 1.3.2 (և այնտեղ իրված աղբյուրները).

⁸⁶ Լուլլուրի մասին տե՛ս Klengel, 1966, S. 349-371:

խարհի սահամանագիծն էր, հաղթահարեր մութ աշխարհն ու մահվան ջրերը և նոր միայն հասներ հավիտենական երանության երկիր: Նույնպիսի դիրք ունեն մահ դրախտն ու անդրաշխարհը հայկական հավատալիքներում. Բարձր Հայքը՝ հյուսիսում, Անգեղ տունը՝ հարավում (ավելի մանրամասն՝ ստորև):

Փոքր-ինչ շեղվելով նյութից՝ ցանկանում ենք մեկ անգամ ևս ընդգծել շումերա-աքադական աղբյուրների (այդ թվում՝ անդրաշխարհ Կուրին վերաբերող) ուսումնասիրության կարևորությունը հայագիտության համար և մի քանի նկատառումներ, որոնք կարող են զարգացվել հետագայում: Ասագ (Ասակկու) աստվածը, որի կացարանը (իմա՝ պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը) Հայկական Տավրոսն էր, կարող էր հայաստանյան բազում այլ աստվածների մասն իր անունը բողմել Հայոց Բուն տոմարում. հայկական օրացույցի ամսվա XVII օրանունն է «Ասակ»⁸⁷: Հայաստանի տարբեր վայրերում պահպանվել են «ասակ» հիմքով բազմաթիվ տեղանուններ: Հնարավոր է ենթադրել մահ այս դիցանվան կապը Աստվածաշնչում Հայաստանին տրված «Ասրանազյան» անվան հետ. ըստ Ծննդոց գրքի (10, 3), Թորգոմն ու Ասրանազը եղբայրներ էին: Սրանց կողքին անհետաքրքիր չէ մշել, որ, ըստ Ղևոնդ Ալիշանի բերած վկայության, հայերը հնում կոչվել են «սակեր» (հմմտ. Սկայորդի=Հայկազն, (հ)սկայք=հայք)⁸⁸: Իսկ Ասագի ծննդյան պատմությունը բազմաթիվ մանրամասներով բնագրային նմանություններ ու համապատասխանություններ ունի Վահագնի ծննդյան հիմնի հետ⁸⁹: Կուրի հետ կարող է առնչվել Հայկական լեռնաշխարհում Վանի թագավորության և ավելի վաղ Ժամանակաշրջաններում մեծ տարածում ստացած հրեղեվորպական Կուեռա աստծու պաշտամունքը⁹⁰ (թեպետ այդ մասին հրատարակված աշխատանքներ չկան, մասն կարծիքի են մեր գիտնականներից շատերը): Կուեռան Կուառ անվամբ հիշվում է Ջենոբ Գլակի և Հովհան Մամիկոնյանի կողմից՝ որպես Վահագն-Գիսանեի և Աստղիկ-Անահիտ-Դեմետրի ավագ

⁸⁷ Անանյա Շիրակացի, 1979, էջ 257:

⁸⁸ Ալիշան, 1904, էջ 55-57:

⁸⁹ Petrosyan, 2002, pp. 38-40.

⁹⁰ Կուեռա-Կուառի պաշտամունքի մասին առև Հմայակյան, 1990, էջ 152-166:

որդին⁹¹: Թերևս կարելի է շարունակել քեմային վերաբերող նկատառումների շարքը (որոնց մի մասը կարող է և մերժվել հետազայում), սակայն ասվածը բավարար համարելով՝ անցնենք համաշխարհային ջրհեղեղի մասին ավանդապատումներին:

«ԵՐԲ ԶՐՀԵՂԵՂԸ ՍՐԲԵՅ ԱՄԵՆ ԲԱՆ»...

Աշխարհակործան ջրհեղեղի մասին բազմաթիվ հիշատակումներ են պահպանվել տարբեր մայրցամաքներում ապրող ժողովուրդների ավանդագրույցներում⁹²: Դրանց մեջ առանձնանում են մի խումբ պատմություններ, որոնք սյուժետային մանրամասներով առավել մոտ ու կապված լինելով՝ գրի են առնվել հին Առաջավոր Ասիայում:

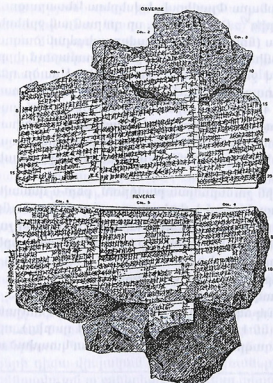
Անժ ջրհեղեղի մասին գրի առնված հնագույն պատմությունը շումերական է, որը գիտական աշխարհին հայտնի դարձավ 1914 թվականին⁹³: Մինչ այդ՝ 1872 թվականին, Ջ. Սմիթը հրատարակել էր ջրհեղեղի մասին բարելոնյան (աքադական) պատումը՝ «Գիլգամեշ» էպոսի 11-րդ պնակիտը⁹⁴, որն իր մանրամասներով գրեթե նույնանում է Աստվածաշնչի պատմության հետ: Երկու պատմությունների համաձայն էլ մարդկանց սրբապղծությունը սպառում է աստվածային համբերությունը, ինչի արդյունքում մարդկությունը դատապարտվում է կործանման՝ ջրհեղեղով: Սակայն աստվածային ամենատես ու արդարադատ աչքից չեն խուսափում մի քանի բարեպաշտներ, որոնք փրկվում են տապանով՝ հանգրվանելով լեռան կամ լեռների վրա: Ջրհեղեղի ավարտը փրկվածներն իմանում են տապանից թոչուններ արձակելու միջոցով:

⁹¹ Դիցանունների համարժեքության վերականգնումը տե՛ս Խալաթյան, 1893, էջ 20-27, 54-60; հմմտ. Հմայակյան, 1990, էջ 154-160:

⁹² Դրանց մեծագույն մասը տե՛ս Փրեքեր, 1985, с. 63-159:

⁹³ ANET, p. 42-44; Крамер, 1965, с. 175-180; ETCSL, 1.7.4 (և այնտեղ նվկած աղբյուրները):

⁹⁴ ՀԱՊ, էջ 155-165; ПП/ВВ, с. 211-220; ANET, p. 88-89; MM, p. 109-120.

Նկ. 8.
Համաշխարհային
քրեղեղի մասին
հնագույն՝
շումերական
բնագրի գրչանկարը

Աստվածաշնչում փրկության վայրը Արարատի լեռներն են (Ծննդոց, 8, 1-4), իսկ «Գ-իլգամեշ» էպոսում՝ Նիմուշ (այլ ընթերցմամբ՝ Նիսիր)⁹⁵ լեռը՝ Հայկական լեռնաշխարհի հարավում։ Որ միջագետքյան և նրանից ծագող ավանդություններում Հայաստանն է հանդես գալիս որպես փրկիչ տարածք, ակնհայտ է նաև Բերոսոսի (որի մասին խոսվել է «Աստվածների մոտ՝ Հայաստան» բաժնում), Ալեքսանդր Բազմավեպի, Աբյուդենոսի⁹⁶, Հիերոնիմոս Եգիպտացու, Մնասեասի, Նիկողայոս

⁹⁵ Ավանդաբար ընդունված է տեղանվան Նիսիր (Նիցիր) ընթերցումը, սակայն ելնելով որոշ փաստերի առկայությունից՝ առաջարկվել է ավելի նախընտրելի համարվող Նիմուշ ընթերցումը (Lambert, 1986, p. 185-186):

⁹⁶ Ալեքսանդր Բազմավեպի և Աբյուդենոսի հաստատվածները (որոնց սկզբնաղբյուրը Բերոսոսն է) մեզ են հասել Եվսեբեոս Կեսարացու երկի միջոցով։ Ալեք-

Դամասկոսցու, Հովսեփոս Փլավիոսի, Եվսեբեոս Կեսարացու և այլոց հաղորդումներից⁹⁷: Ուշագրավ է, որ դուրանյան ջրհեղեղի պատմությունը ևս (նույնպես՝ առաջավորասիական ծագում ունեցող) Հայաստանի հարավը՝ Ջուղի լեռն է համարում փրկության վայրը. «Եվ ջուրը նվազեց, կատարվեց Աստծո դատաստանը, և այն (տապանը - Ա.Մ.) կանգ առավ Ջուղի լեռան վրա» (Դուրան, 11, 44): Նույն շրջանում է հանգրվանում տապանը նաև Խորենացու վկայակոչած Ոլիմպիոդորոս Փիլիսոփայի հին անգիր գրույցներում⁹⁸: Իսկ ասորեստանյան սեպագիր աղբյուրներում Կորդվաց լեռների տարածքում հիշատակվում է Արարտու լեռը⁹⁹:

Ջրհեղեղի մասին շումերական բնագրում, քերևս վնասվելու պատճառով, բացակայում է փրկարար տարածքի անունը: Բարեբախտաբար, այդ բացթողումը հնարավոր է լրացնել շումերական մեկ այլ բնագրի հաղորդմամբ, որում Արատտա երկրի ժողովրդին տրվում է հետևյալ բնորոշումը.

«...նրանք, որ կանգնեցին ջրհեղեղի մեջ,

այն ժամանակ, երբ ջրհեղեղը սրբեց ամեն բան»¹⁰⁰...

Արատտան Հայկական լեռնաշխարհի մինչ օրս հայտնի առաջին պետությունն է (վկայված Ք.ա. XXVIII դարից), որը քե՝ անվամբ, քե՝ տեղագրորեն և քե՝ ջրհեղեղի հետ կապված ա-

սանդր Բագմավեյ՝ «... և եթե տեղին՝ յորում վայրի ելեալ կային, Հայոց աշխարհն է»: Աբյուղենոս՝ «... և նաև երբեալ յաշխարհն Հայոց դադարեա. և, ի փայտից դեղ օգնականութեան բնակչաց աշխարհին պարգևեր» (տե՛ս Եսեբի Պամփիլեայ Կեսարացոյ, 1818, էջ 18 և 25): Հիերոնիմոս Եգիպտացու («որը գրել է Փյունիկիայի հնախառությունը»), Մնասեստի տեղեկությունների մասին մեզ հաղորդում է Հովսեփոս Փլավիոսը, որը մեջբերում է նաև մի հատված Նիկողայոս Դամասկոսցու երկից (Հովսեփոս Փլավիոս, Հրեական հնախառություն, I, 94-95, էջ 54-55): Ն. Դամասկոսցու հաղորդմանը կանդորատմանը Հավելված Բ-ում:

⁹⁷ Եվսեբեոս Կեսարացու, Հիերոնիմոսի, Եվստատիոս Ամտիացու, Հովիան Ոսկեբերանի, Թեոդորետոսի, Իսիդոր Սևիլլացու, Եպիփանի մեկնողական երկերի համապատասխան հատվածները՝ խղումներով՝ տե՛ս Ինգլիզեան, 1947, էջ 9-21:

⁹⁸ Մովսիսի Խորենացու, 1913, էջ 25-26; Մովսես Խորենացի, 1981, էջ 105-106:

⁹⁹ Հիշատակվում է Աշուրնասիրասլալ II-ի կողմից (նաև Արարալի, Արբեղի տարբերակներով), տե՛ս Luckenbill, 1926, # 441, p. 142-143; Дьяконов, 1951, N 2, с. 285, 289, прим. 12; Grayson, 1976, # 546, p. 123:

¹⁰⁰ Kramer, 1952, p. 42-43; Канева, 1964, с. 218; Cohen, 1973, p. 140.

վանդությունքս մը գուգադրելի ու նույնական է Աստվածաշնչի Արարատի հետ: Արատտա-Արարատը փրկիչ երկիր է հանդիսանում ինչպես շումերական, այնպես էլ աստվածաշնչյան աշխարհընկալումներում: Ընդ որում, Աստվածաշնչի համաձայն՝ Արարատի լեռներում կնքվեց Աստծո և մարդկության հավիտենական ուխտը, որի խորհրդանշանը դարձավ ծիածանը (Ծնընդոց, 9, 12-13)...

Գալով փրկարար տապանի հանգրվանատեղին՝ նշենք, որ թե՛ հին հեղինակները և թե՛ սերնդեսերունդ փոխանցված ավանդազրույցները մատնանշում են իջման երկու շրջան՝ Հայաստանի հարավը (Կորդվաց լեռներ) և լեռնաշխարհի կենտրոնում գտնվող Մեծ Մասիս-Արարատը: Սկզբնաղբյուրների մի խումբ էլ պարզապես նշում է, որ փրկության նավն իջել է Հայաստանի լեռներում՝ առանց որոշակիացնելու տեղը: Երեք դեպքում էլ վկայվում է հնագույն առաջավորասիական հոգևոր ընկալումներում Հայաստանի հանդես գալն իբրև մարդկության վերածննդի երկիր, նոր մարդկության հայրենիք: Ջրհեղեղից հետո մարդկության վերապրումը յուրօրինակ մի նոր արարչագործություն էր, և ոչ պատահականորեն այն տեղի է ունենում մարդկության արարման վայրում՝ Հայկական լեռնաշխարհում: Պատահական չէ նաև, որ հնում մի շարք ժողովուրդների դիցա-վիպական պատկերացումներում առաջին մարդու ծննդավայրն ու ջրհեղեղից փրկվելու տեղը համարվել են երկրի պորտը, ուր գտնվում էր աշխարհի առանցքը, որը և աշխարհի կենտրոնն էր¹⁰¹: Հենց այդպիսի ձևակերպմամբ է պահպանվել ջրհեղեղի պատմությունը Թովմա Արծրունու մոտ. «Աստվածային հրամանը կատարվելուց հետո ավեժուփ ջրերը տապանը բերեցին արևելք՝ աշխարհի կենտրոն, և այն նստեց Կորդվաց լեռներին: Եվ մահապետը գոհության գոհեր մատուցեց Աստծուն, որը խոստացավ այլևս նույնը չհատուցել աշխարհին, հավիտենական ուխտ հաստատեց՝ «Իմ աղեղը պետք է դնեմ ամպի մեջ», որը ծիածանն է, որ ոճանք համարում են ամպից գալոված հուր, իսկ կռապաշտների որդիները՝ Արամագղի գոտի»¹⁰²...

Աշխարհակործան ջրհեղեղի մասին ավանդազրույցներ են

¹⁰¹ Топоров В.Н., Пуп земли, МНМ, т. 2, 1992, с. 350.

¹⁰² Թովմա Արծրունի և Անանուն, 1985, էջ 32-33:

գոյություն ունեցել նաև նախաքրիստոնեական Հայաստանում: Մի գրույցի համաձայն՝ հայոց Արամազդ և քաղղեսցվոց Թրուջան աստվածների միջև թշնամություն կար, և Արամազդը հաղթելով՝ ջրախեղդ արեց Թրուջանին¹⁰³ (սա, քերևս, Հայաստան-Միջագետք հնագույն հարաբերությունների արտացոլումն է դիցարանության լեզվով): Մեկ այլ պատումի համաձայն՝ Ծիր Կաթինը երկնքի պատռվածքն է, որից բափվել է ջրհեղեղը երկրի վրա և թողել իր հետքը երկնքում՝ ի տես մարդկանց¹⁰⁴: Հայկական ավանդությունը յուրօրինակ մի փառաբանություն-օրհներգ է Մեծ Մասիսին. փրկարար տապանին հայոց լեռները խորհուրդ են տալիս գնալ դեպի մայր լեռը, որ մեծ ու բարձր է բոլորից¹⁰⁵:

Քրիստոնեության ընդունումից հետո հայկական ավանդագրույցները (որոնց մի մասը մոռացվեց) միաձուլվեցին աստվածաշնչյան պատմության հետ, և ձևավորվեց մի նոր ավանդավես, որը դեռևս կարիք ունի համակողմանի ուսումնասիրության (տե՛ս նաև Հավելված Բ-ում):

ԱՆՍԱՀՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՆՈՒՄՆԵՐՈՒՄ.

ՀԱՅՈՑ ԵՐԿՐԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ

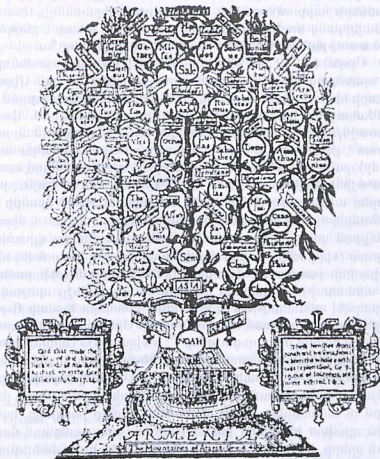
Աստվածաշնչի հայտնի պատմության համաձայն՝ Աստված Եղեմի կենտրոնում տնկեց կենաց, բարու և չարի իմացության ու բազմաթիվ մրգատու ծառեր՝ պատվիրելով ուտել միայն մրգատու ծառերի պտուղները: Օձի միջամտության շնորհիվ առաջնաստեղծ մարդիկ ճաշակեցին բարու և չարի իմացության ծառի արգելված պտուղը, բացվեցին նրանց աչքերը, ու աստվածների նման նրանք ճանաչեցին բարին ու չարը: Եվ զգուշանալով, որ մարդիկ կճաշակեն նաև կենաց ծառի պտուղը, կանմահանան ու կաստվածանան, Աստված վտարեց

¹⁰³ Ալիշան, 1904, էջ 44:

¹⁰⁴ Դանալանյան, 1969, էջ 7, 420:

¹⁰⁵ Դանալանյան, 1969, էջ 12, 24, 26, 54: Ուշագրավ է, որ այս պլոժեն տալուսովելով՝ ընկել է ջրհեղեղի «կավկասյան տարբերակի» հիմքում, ըստ որի տապանը նախ թշվել է Կազբեկ լեռան կողմը և երկու կեսի բաժանել նրա զապքը, հետո հասել Արարատ լեռանը և դադար առել նրա վրա (Դանալանյան, 1969, էջ 64-6):

մարդկանց դրախտից և դեպի կենաց ծառը տանող ճանապարհներին պահապան դրեց քերովրեներին ու բոցեղեն սուրը (Ծննդոգ, 2,8-3,24):

Նկ. 9. Այս պատկերը վերցված է 1634 թ. Լոնդոնում հրատարակված Ավետարանից, որում Հայաստանը ներկայացված է որպես համայն մարդկության ծննդավայր

Աստվածաշնչյան ընկալմամբ՝ աստվածայինի ու կենդանականի միջև կա երկու խոշոր անջրպետ՝ իմաստությունն ու անմահությունը: Երկու աստվածային հատկանիշները խոր-

հըրդանշող սրբազան ծառերն աճում էին դրախտում (որն արարչագործության ու աշխարհի կենտրոնն էր), որի տեղադրությունը Հայկական լեռնաշխարհում հայտնի է վաղուց: Ուստի, Հայաստանի մասին աստվածաշնչյան պատկերացումների շարքում (դրախտ, մարդկության վերածննդի, Աստծո և մարդկանց հավիտենական ուխտի երկիր) պետք է ընդգծել իմաստության ու անմահության խորհուրդներ կրելը ևս:

Արդեն նշվել է, որ Հին Կտակարանի մի շարք սյուժեների ու պատկերացումների ակունքները կապվում են հին Միջագետքի հետ: Բացառություն չեն կազմում նաև իմաստության ու անմահության խորհուրդներին առնչվող քեմաները: Թե՛ Աստվածաշնչում և քե՛ միջագետքյան հնագույն բնագրերում մարդը հասու է լինում միայն իմաստությանը (օժտվում բանականությամբ), բայց մնում է մահկանացու՝ միջին դիրք զբաղելով աստվածայինի ու կենդանականի միջև: Դրանով նա, սակայն, չղաղարեց անմահության ձգտելուց, և հավիտենական կյանքի որոնումը դարձավ մարդու մշտական ուղեկիցը: Հնագույն միջագետքյան ավանդության մեջ անմահություն որոնող գլխավոր հերոսը Գիլգամեշն է, որի մասին ասքերը գրի են առնվել հին աշխարհի բազմաթիվ լեզուներով: Շումերական «Գիլգամեշն ու անմահության երկիրը» վիպերգում Գիլգամեշը որոշում է ուղևորվել անմահության երկիր, որին հասնելու համար Ուրու (Արև) աստվածը նրան տալիս է «դեպի Արատտա ճանապարհը ցույց տվող» յոթ ուղեցույցներ¹⁰⁶: «Գիլգամեշ» էպոսի խեթական տարբերակում հերոսն ընկերոջ հետ մեկնում է անմահության որոնման՝ Եփրատի հոսանքն ի վեր¹⁰⁷: Իսկ էպոսի բաբելոնյան տարբերակում Գիլգամեշը հաղթահարում է Մաշու լեռներն ու տասներկու ասպարեզ ձգվող քանձր խավարը, հասնում դրախտ հիշեցնող քարերի այգին, ապա անցնում մահվան ջրերը, համդիպում ջրհեղեղից փրկված ու անմահություն ստացած հերոսին, նրա շնորհիվ ձեռք է բերում «անմահության ծաղիկը», որը վերադարձի ճանապարհին նրանից զոդանում է օձը¹⁰⁸: Ուշագրավ է, որ Աստվածաշնչում ևս մարդկությունը

¹⁰⁶ ППДБ, с. 131; ETCSL, 1.8.1.5.1 (և այնտեղ նվաճած աղբյուրները); հայերեն բարգմանությունը՝ «Գարուն», 1994, N 4, էջ 90:

¹⁰⁷ MM, p. 127, note 32.

¹⁰⁸ ՀԱՊ, էջ 163-165; ППДБ, с. 218-220; ANET, p. 88-89; MM, p. 119.

մահկանացու է դառնում օձի միջամտության հետևանքով:

Գիլգամեշի հետ կապված անմահության մասին պատկերացումները Առաջավոր Ասիայում պահպանվում են բավականին երկար. անմահության որոնման սյուժեում Գիլգամեշին փոխարինում է Ալեքսանդր Մակեդոնացին: Անմահության հասնելու համար Ալեքսանդր Մեծն, ըստ հունական վեպի (գրի առնված Ք.ա. 240թ.), բռնում է «ճանապարհը դեպի Հայոց երկիր, որտեղ ակունքն է Եփրատի ու Տիգրիսի»¹⁰⁹: Նա հասնում է հրաշք-երկիր, ապա անցնում մութ աշխարհով, հանդիպում օրհնյալ մեկին և հասնում կենաց աղբյուրին: Իսկ Ալեքսանդրի մասին սիրիական վեպում նրա ճանապարհին հիշվում է Մասիս լեռնաշղթան¹¹⁰: Փաստորեն հին արևելյան և հելլենիստական վիպական ավանդություններում «դեպի Արատտա ճանապարհը» փոխարինվում է «դեպի Հայոց երկիր ճանապարհով», Մաշու լեռները՝ Մասիս լեռնաշղթայով, երկու դեպքում էլ հերոսը գնում է դեպի Եփրատի (ու Տիգրիսի) ակունքները, անցնում խավարով, դրախտ հիշեցնող վայրով, ապա մութ աշխարհով կամ մահվան ջրերով, հանդիպում աստվածընտրյալ հերոսին և ստանում անմահություն: Իրականում երբևէ Հայաստան չմտած Ալեքսանդր Մակեդոնացին վիպական ավանդության մեջ բռնում է նրա ճանապարհը¹¹¹, քանի որ հին առաջավորասիական հոգևոր ընկալումներում մեր երկրի հետ էին կապված դրախտայինին և անմահությանը վերաբերող պատկերացումները¹¹²:

Նախորդ էջերում անդրադարձել ենք դրախտի՝ ըստ հին առաջավորասիական մի շարք աղբյուրների՝ Հայկական լեռ-

¹⁰⁹ Lipinski, 1971, p. 46:

¹¹⁰ Lehmann-Haupt, 1927, S. 797-798; Lipinski, 1971, p. 47; Трояев, 1924, с. 262-263; Ինգլիզեան, 1947, էջ 120:

¹¹¹ Նշենք, որ հայկական ավանդազրույցներում պահպանվել են և՛ Մակեդոնացու Հայաստան գալու, և՛ «մութ աշխարհով» «գույս աշխարհ» հասնելու, «անմահական ջուր» ձեռք բերելու սյուժեները (Ղանալանյան, 1969, էջ 279-282, 472):

¹¹² Հունական աղբյուրներում հիշվող Այա երկիրը, որտեղ իշխում էր արևի որդին և պահվում Ոսկե Գեղըն, մեծ հավանականությամբ, նույնացվում է Հայաստան-Հայքի հետ (Ջանուկյան, 1987, էջ 285; Պետրոսյան, 1997, էջ 86-89; Մարտիրոսյան, 1997, էջ 24): Այա երկրի Ոսկե Գեղըն կապվում է խեթական աղբյուրներից հայտնի մշտադալար Էա ծառի հետ, որից կախված ոչխարի գեղըն խորհրդանշում էր բոլոր բարիքները (JN/Н, с. 61):

նաշխարհում տեղորոշվելուն: Նշվել է նաև, որ հայկական աղբյուրների համաձայն՝ դրախտը գտնվել է Բյուրակնի լեռների, Բարձր Հայքի ու հարակից շրջաններում: Այդ տարածքի հետ են կապվում անմահության մասին բազմաթիվ հայկական ավանդազրույցներ, որոնց համաձայն Բյուրակնում էր աճում անմահության ծաղիկը (խտոր) և բխում անմահության աղբյուրը: Դրանք կենդանացնում էին մեռյալին, բուժում անհույս հիվանդին, վերադարձնում կույրի տեսողությունը¹¹³: Հատկանշական է, որ հայկական հնագույն պատկերացումներում դրախտ-անդրաշխարհ տեղայնացումը նույնն է, ինչ առաջավորասիական վերոհիշյալ գրույցներում:

Անմահության երկիր-դրախտը գտնվում էր անդրաշխարհից հյուսիս, և հարավից եկող անմահություն որոնող հերոսը նախ պետք է անցներ անդրաշխարհով: Վերջինս, ըստ հայոց վաղնջական հավատալիքների, գտնվել է Հայկական Տավրոսի լեռնազանգվածում, Անգեղ տուն գավառի տարածքում: Միջազեռքյան աղբյուրներում իբրև անդրաշխարհի հանդես եկող Կուրը ևս տեղայնացվում է Հայկական Տավրոսում՝ Տիգրիսի ակունքների շրջանում: Գիլգամեշը նախ անցնում է Մաշու (Մասի(ու)ս-Մասիոն) լեռները, որոնք ձգվում են Հայկական Տավրոսի հարավով, հաղթահարում խավար տարածությունը, դուրս գալիս հեքիաբային քարերի այգին, ապա անցնում մահվան ջրերով և հասնում նպատակակետին¹¹⁴: Մաշու լեռներից հետո տասներկու ասպարեզ տարածվող խավարը, ինչպես ցույց է տվել Կ.Ֆ.Լեման-Հաուպտը դեռևս տասնամյակներ առաջ, Տիգրիսի բնական թունելն է, որի ելքի մոտ գտնված ասորեստանյան սեպագիր արձանագրություններում նշվում է այդ տարածքի՝ Տիգրիսի ակունքն ու «արևի ելքի և արևամուտի հզոր լեռները» լինելը¹¹⁵: Քարերի այգու պատկերը հիշեցնում է Աստվածաշնչի Եզեկիելի մարգարեության (28, 13-14) դրախտի նկարագրությունը: Իսկ մահվան ջրերի ու մութ աշխարհի

¹¹³ Ղանալանյան, 1969, էջ 21-22, 422: Նախաքրիստոնեական հայ իրականության մեջ կենաց ծառի և անմահության ծաղկի պաշտամունքի մասին կարող են վկայել մինչև 19-րդ դարի վերջերը պահպանված արևոթյիների համայնքները, որոնք երկրպագում էին արևը, բարդի ծառն ու շուշան ծաղիկը (Бартокеян, 1967, с. 102-112; Nersisyan, 1987, pp. 66-67, 94):

¹¹⁴ ՀԱՊ, էջ 143-165; ППДБ, с. 200-220; ANET, p. 88-97; MM, p. 96-120.

¹¹⁵ Lehmann-Haupt, 1910, S. 430-462.

տարածքը նույնամոմ է հայոց անդրաշխարհի՝ Անգեղ տան հետ: Այն հաղթահարելուց հետո միայն հարավից եկողը կարող էր հասնել հայոց դրախտաշխարհ՝ Բարձր Հայք և Բյուրակն:

Այսպիսով, քե՛ս սյուժետային մանրամասների և քե՛ս աշխարհագրական տեղայնացումների քրննությունը ցույց է տալիս, որ հնագույն ժամանակներում Առաջավոր Ասիայում ստեղծվել և հեղինակվել դարաշրջանում գոյություն է ունեցել անմահության մասին պատկերացումների մի համակարգ, որի համաձայն՝ հավիտենական կյանքի խորհուրդը պահվում էր Հայկական լեռնաշխարհում, ուստի և անմահություն տենչացող հերոսին վիճակված էր անցնելու ճանապարհը դեպի Արատտա՝ Հայոց երկիր...

ԵՐԿԻՐՆ ԻՍԱՍՏՈՒԹՅԱՆ

Միջագետքյան հնագույն բնագրերի ու Աստվածաշնչի գաղափարասյուժետային առնչակցությունն ակնհայտ է նաև նախասկզբնական իմաստության քեմատիկայում: Ինչպես նշվեց, բարու և չարի իմացության ծառն, ըստ Հին Կտակարանի, գտնվել է Եդեմում՝ Հայկական լեռնաշխարհում, ուր և առաջին մարդիկ հասու են դարձել իմաստությունը (Ծննդոց, 3, 1-7): Այդ առումով առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի շումերական բնագրերից մեկի հաղորդումը, որն իմաստության ու արվեստի ծագումը կապում է Հայկական լեռնաշխարհի հետ. «Իմաստությունն ու արվեստը ցած բերվեց Արատտայից»¹¹⁶:

Նկ. 10. Գիլգամեշի արձանը՝ պատրաստված Զ. ա. VIII դարում (Լուրիի քանդաքան)

¹¹⁶ Alster B., Studies in Sumerian Proverbs, 1975, p. 128, n. 32 (ըստ Berlin, 1983, p. 22):

Հին միջագետքյան դիցաբանությունը Հայոց լեռնաշխարհի հետ է կապում աստվածներից իմաստագույնի՝ արարչագործ, իմաստության, համաշխարհային օվկիանոսի ու ստորերկրյա ջրերի աստված Հայա-Էնկիի պաշտամունքը: Նրա գլխավոր կացարանը գտնվում էր Աբգուում, որի վերերկրյա շրջանների՝ Հայկական լեռնաշխարհում գտնված լիներու մասին խոսվել է «Արարչագործության կենտրոնը» բաժնում: Միջագետքյան հավատալիքների համաձայն՝ Աբգուում էին բնակվում յոթ իմաստունները, որոնց Հայա-Էնկին ուղարկեց քաղաքակրթություն տարածելու մարդկանց մեջ: Նրանցից հատկապես հայտնի է Օաննեսի պաշտությունը (շնորհիվ Բերոսոսի գրառման), որը մինչ այդ կենդանիների նման ապրող Բաբելոնի ժողովրդին սովորեցրեց գիր, գիտություններ, շինարվեստ, երկրագործություն և այլն¹¹⁷: Շումերական աղբյուրներում իրրև քաղաքակրթության բնօրրան է հանդես գալիս նաև Հարալի երկիրը (տե՛ս «Ոսկեբեր երկիրը Հարալի» բաժնում):

Ի մի բերելով ասվածը՝ տեսնում ենք, որ արարչագործության կենտրոն, մարդկության ծննդի ու վերապրումի վայր, դրախտ ու անդրաշխարհի հանդիսացած և անմահություն շնորհող մեր լեռնաշխարհն, ըստ միջագետքյան պատկերացումների, եղել է նաև քաղաքակրթության բնօրրանը...

ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԸՆՏՐՅԱԼՆԵՐԸ՝ ՍՈՒՐԲ ՕՐԻՆԱՅ ԵՐԿՐՈՒՄ. ՀԱՅԱ ԱՍՏԾՈ ՈՐԴԻՆԵՐԸ

Շումերական դյուցազնավեպում Արատտան հանդես է գալիս «աստվածային սուրբ օրինաց երկիր» պատվանուն-մակդիրով¹¹⁸: «Աստվածային սուրբ օրենքներ» (շումերերեն՝ «մե») ասվածի տակ հասկացվում էին ոչ թե պարզապես օրենքները, այլ այն մեծագոր սրբազան ուժերը, որոնք կառա-

¹¹⁷ MM, p. 182-183; Schnabel, 1923, S. 253-256; B.K. Афанасьева, Оаннес, МНМ, т. 2, с. 234.

¹¹⁸ Շումերերեն *kur-me-sikil-la* արտամայությունը բարդանվել է ապրելու կերպ (տե՛ս օրինակ Kramer, 1952, p. 21; Канева, 1964, с. 208, 210; Cohen, 1973, p. 123; Berlin, 1979, p. 57 և այլն): Քանի որ «մե» էին կոչվում աստվածային օրենքները, մենք մախընարում ենք «աստվածային սուրբ օրինաց երկիր» բարդանունը:

վարում էին ողջ տիեզերքը, աստվածային ու մարդկային իրականության բոլոր ոլորտները: Այդ իսկ պատճառով առաջարկվում է շումերերեն «մե» բառը թարգմանել «էություն, լինելություն»¹¹⁹: «Աստվածային սուրբ օրենքների» տիրակալն, ըստ շումերա-արադական դիցաբանության, Հայան (Էնկին) էր՝ աստվածներից իմաստնագույնը, որի պաշտամունքն, ինչպես նշվել է, կապվում էր Հայկական լեռնաշխարհի հետ:

Միջազգետյան գրականության հաղորդումների համաձայն՝ սրբազան մեր լեռնաշխարհում, ուր տեղի էին ունեցել աշխարհարաման գլխավոր իրադարձությունները և պահվում էին տիեզերքը կառավարող սուրբ օրենքները, ամմահության ու իմաստության խորհուրդները, բնակվում էին ոչ՝քե սովորական մահկանացուներ, այլ՝ ընտրյալ ժողովուրդ: Այդ մասին վկայություն է պահպանել շումերական դյուցազնավեպը.

«Ժողովուրդն (Արատտայի), որ առավել է մյուս
ժողովուրդներից,

Ժողովուրդը, որին Դումուզին ընտրեց մյուս

ժողովուրդներից»¹²⁰ ...

Սա «ընտրյալ ժողովուրդ» հասկացության բացառիկ մի կիրառություն է ոչ միայն ժամանակի վաղեմության առումով, այլ հատկապես նրանով, որ «ընտրյալ» է համարում ոչ քե ժողովուրդն ինքն իրեն (ինչպես հրեաներն ու ճապոնացիները), այլ՝ օտարը նրան, ընդ որում, հակառակորդ լինելով: Իսկ դա նշանակում է, որ մեր նախնիների աստվածընտրյալ լինելու մասին պատկերացումը գոյություն է ունեցել և ճանաչվել նաև Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններից դուրս:

Նույն սկզբնաղբյուրը տեղեկություն է պահպանել աստվածընտրյալ մեր նախնիների՝ սեփական ճանապարհի գիտակցություն՝ առաքելություն ունենալու մասին, որը վկայվում է Արատտայի տիրակալի խոսքում.

«Երբ պսակն Արատտայի՝

Բարեգութ լաման»¹²¹ սուրբ օրինաց երկրի,

¹¹⁹ В.К. Афанасьева, Ме, МНМ, т. 2, 1992, с. 127.

¹²⁰ Kramer, 1952, p. 43; Канева, 1964, с. 218; Cohen, 1973, p. 140 (թարգմանություններում կան ոչ էական տարբերություններ. մենք հետևել ենք վերջին երկուսին):

¹²¹ E³ U³ է կոչվել հովանավոր աստվածությունն ընդհանրապես: Այս բնագրի մեկ այլ հատվածում (տաղ 221-225) նշվում է, որ Արատտայի տիրակալը

Երկնային լուսն պսակի նման որոշեց ճանապարհն
Արատտայի,

Այնժամ ես իմ մեծության մասին հաստատ
իմացա»¹²²...

Հին առաջավորասիական բնագրերը պահպանել են լեռնաշխարհի հետ կապված և «հայա» հիմքով ցեղանվան ու տեղանունների բազմաթիվ հիշատակություններ: Մասնավորապես, «հայա» ցեղանուն և տեղանուն են բազմիցս հիշվում Էրլայի (Միրիայի հյուսիսում, Ք.ա. 24-23-րդ դդ.) բնագրերում, ընդ որում, առնչված նաև Արմի ու Ազի հայաստանյան քաղաքների հետ¹²³: Միջագետքյան բնագրերում Սուրուր (Սուրարի) երկրանվանը համարժեք հանդես եկող տեղանունը «Հայա երկիրն (քաղաքը)» է¹²⁴: «Հայա» ցեղանունը հիշվում է Ք.ա. III-II հազարամյակների սահմանագծով քվադրվող Աշուրից գտնված մի բնագրում¹²⁵: Իսկ խեթական արձանագրություններում Ք.ա. XV-XIII դդ. հիշատակվում է Հայասա երկրանունը, որի -(ա)սա վերջավորությունը խեթական տեղանվանակերտ մասնիկ է¹²⁶: Համակարգի մեջ դիտելիս՝ ակնհայտ է մեր լեռնաշխարհի հետ կապվող Հայա աստծո անվան, շումերա-արադական, էրլայական, հին աշուրական և խեթական աղբյուրների «հայա» ցեղանվան ու նրանով կազմված տեղանունների և հայ ժողովրդի ինքնանվան ծագումնաբանական ընդհանրությունը:

Հայա աստծո կապը Հայկական լեռնաշխարհի հետ առավել ընդգծվում է նրա որդու՝ բնության ու զարթոնքի աստված Դումուզիի՝ Արատտա երկրի հովանավոր աստվածը լինելով: Ուշագրավ է, որ միջագետքյան Դումուզի-Թամմուզը համապատասխանում է Օրիոնին, որն Աստվածաշնչի հայերեն քարգմանության մեջ (Հոր, 9, 9) փոխարինված է Հայկով¹²⁷: Այսինքն՝ Արատտայի հովանավոր աստվածը եղել է Հայկը:

նշանակված է իշխելու «տիեզերքի տիրուհու»՝ Ինաննայի «սուրբ ձեռքով», ուստի հնարավոր է, որ «բարեգութ լաման» ևս վերաբերի Ինաննային (հմմտ. հետազայի հայկ. Անահիտին), որը Դումուզիի սիրեցյալն ու կինն էր:

¹²² Kramer, 1952, p. 23; Канева, 1964, с. 211-212; Cohen, 1973, p. 125.

¹²³ Иванов, 1983, с. 31-33; Մովսիսյան, 1993, էջ 119-121:

¹²⁴ Gelb, 1944, p. 31, 94-96.

¹²⁵ Иванов, 1983, с. 30-31.

¹²⁶ ՀԺՊ, էջ 190-194 և գրականությունը (բաժնի հեղինակ՝ Ս.Տ.Երեմյան):

¹²⁷ Մատթեոսեան, 1993, էջ 304:

Հայայի որդի Դուռնուզիի անունը նշանակում է «հարազատ (հսկական) որդի», իսկ «Հայկ» անունը կազմված է «հայ(ա)» ցեղանունից (կամ դիցանունից) և -իկ մասնիկից (հմմտ. հնդ-իկ, պարս-իկ և այլն), նշանակելով «հայ(ա)» ցեղի (կամ աստծո) ներկայացուցիչ, որդի: Հայա (Էնկի) աստվածը շումերաաքադական դիցաբանության մեջ արարչագործության գլխավոր դեմքերից է, իսկ Հայկ նահապետի մասին Մար Աբաս Կատինայի մատյանից քաղելով՝ Խորենացին գրում է. «Աստվածներից առաջիններն ահեղ էին և երևելի, և աշխարհի մեծամեծ բարիքների սլաճառ, աշխարհի ու բազմամարդության սկիզբ: Սրանցից առաջ եկավ հսկաների սերունդը... Սրանցից մեկն էր և Հապետոսյան Հայկը»¹²⁸...

Ամեն բան կարծես իր տեղն է ընկնում, և մեր առջև բացվում է հայոց ծագումնաբանության մոռացված կարևորագույն մի էջ: Ըստ այդմ, մենք սերում ենք արարչագործ, աստվածների մեջ իմաստնագույն Հայա աստծուց, որի որդին էր դյուցազն Հայկը¹²⁹: Նրա անունը նշանակում էր Հայ(ա)ի որդի, ներկայացուցիչ, այսինքն՝ հայ, ուստի և ինչպես Պատմահայրն է վկայում, նրա անունով կոչվեցինք բոլորս (Հայկ = հայ, Հայկը = Հայք - Հայաստան): Իսկ աստծո անունով ժողովրդի ու երկրի անվանակոչումը հայտնի երևույթ է հին աշխարհում (օրինակ՝ Աշուր աստծո անունով՝ Աշուր երկիրը, մայրաքաղաքը և ժողովուրդը)...

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

Ավարտելով աշխատանքը, որն առաջին փորձն է՝ ի մի բերելու Հայաստանի մասին Առաջավոր Ասիայում տարածված վաղնջական պատկերացումների առանձին դրվագները, մեկ

¹²⁸ Մովսես Խորենացի, 1981, էջ 109:

¹²⁹ Հին արևելյան սեպագիր աղբյուրներում հիշատակվող Հայա աստվածը նույնացվել է հայոց անվանադիր նախնի Հայկի հետ (Նսայան, 1985, էջ 84-93; Մովսիսյան, 1992, էջ 40-41; Փիլիպոսյան, Զամալյան, 1997, էջ 67-69): Դուռնուզի-Օրիոն-Հայկ համադրումը և վերոնշյալ վաստեթը ստիպեցին մեզ վերանայել այդ տեսակետը և համոզել Հայկի՝ Հայայի որդին լինելու կարծիքին: Հայան իր հեքիին համարվել է նախաստեղծ օվկիանոսի Նամմուի (հմմտ. հայկ. Լյառի Ծովինարին) որդին:

անգամ ևս նշենք, որ այն չի հավակնում սպառնիչ և վերջնական լինելու, ընդգրկելու առկա ողջ նյութը: Բերված նյութն էլ, սակայն, լիովին բավարարում է ուրվագծելու հին առաջավորասիական հոգևոր ընկալումներում Հայոց երկրի և ժողովրդի կերպարը: Դրանց համաձայն՝ մեր լեռնաշխարհը, նախքան մարդկության արարումը, եղել է աստվածների բնակության վայր, այստեղ է գտնվել դրախտը, որում արարվեց մարդկությունը, այստեղ էր գտնվում կենսատու արևի կացարանը: Մեղսագործ մարդկության կործանումից հետո կրկին մեր երկիրը դարձավ մարդկության վերածննդի վայրը, ուր կնքվեց Աստծո ու մարդկանց հավիտենական ուխտը: Մեր երկրում են պահվել ամմահության ու իմաստության խորհուրդները, տիեզերքը կառավարող սրբազան օրենքները: Աստվածային այդ երկրում ապրելու մենաշնորհն ունեին բարեպաշտ մեր նախնիները, որոնք ընտրյալներն էին բնության ու զարթոնքի աստծո, որդիներն արարչագործ իմաստնագույն Հայա աստծո, որի անունով էլ, քերևս, կոչվեց մեր ժողովուրդը...

Մեր երկրի՝ սրբազան և ժողովրդի՝ աստվածընտրյալ լինելու մասին պատկերացումները շարունակեցին գոյատևել նաև քրիստոնեական շրջանում, չնայած, որ Աստվածաշնչում ընտրյալ են համարվում հրեաները: Եղիշեն, նկատի ունենալով դրախտի տեղը վկայող երկու գետերը (Եփրատն ու Տիգրիսը) և տապանը, որպես մարդկության վերածննդի խորհրդանիշ, մեզ գերադասելի է համարում շատ ուրիշներից. «Երկու գետով եւ տապանաւն գեր ի վերոյ եմք քան գյուղս: Եւ քէ զի՞նչ օգուտ է, նախ՝ իմաստութեան պատճառ է մեզ, անմոռաց պահելով զԱստուծոյ արարչութեան, եւ ակն ունել փոփոխմանն ի նոյն, ապա եւ՝ երիս բարեխօսս ունիմք առ Աստուած»¹³⁰...

Գրիգոր Նարեկացին «Հարության տաղում» քրիստոնեական ողջ աստվածաբանությունը խորհրդանշող սայլի ճանապարհը դեպի Երուսաղեմ սկսվում է Մեծ Մասիսից. «Մայլն այն իջանէր ի լեռնէն ի Մասեաց... եւ ճոնչալով գայր մտաներ յԵրուսաղեմ»¹³¹...

Հովհաննես Իմաստասերը, նշելով հայերի և հրեաների աստվածընտրյալ լինելը, ընդգծում է հայերի առաջնությունը

¹³⁰ Խաչիկյան, 1992, էջ 245:

¹³¹ Գրիգոր Նարեկացի, 1981, էջ 59-65:

հրեաների նկատմամբ. «Արդ՝ զշարժումն ամսոց երբայեցոց եւ զանշարժութիւն հայ ամսոցոյ սահմանեաց Բարձրեալն, զի հաւատ, եւ զիր եւ տումար այս երկու ազգիս միայն ետ աստուած, եւ այլոց ազգացո՞ւ մարդկան են արարեալ. զիրս հայոց՝ աստ ի վերայ վիմի հրեղէն աջով, անդ՝ ի տախտակս քարեղենս, գտովմարս՝ անդ Մովսէս, աստ՝ Հայկն, յառաջ քան զնա, զհավատս՝ անդ ի լեռնէ՝ ի վայր պատգամաւ, աստ՝ ի վերայ վիմի ոսկի ուռամբ ինքն Աստուած»¹³²...

Ներսէս Շնորհալու գրի առած հանելուկներից մեկը հայերին բնորոշում է հետևյալ կերպ.

«Քան զամենայն այլ ազգ ի վեր,

Ազգ մի գիտեմ՝ հաւասար քաջեր

(պատասխանը՝ *Հայեր*)¹³³...

Միջնադարում հայոց պետականության անկմանը հաջորդեցին տառապանքի ու ստրկության դարեր, երբ օտարները տիրելով մեր երկրին և նպատակ ունենալով նախ հոգեբանորեն, ապա և ֆիզիկապես ոչնչացնելու մեզ, մեր ժողովրդին ներարկեցին անկատարության ու քերարժեքության բարդույթներ, ինչի հետևանքները զգալի են և այսօր: (Քաջ գիտակցում ենք, որ ստրկամտության դարավոր (և այսօր էլ շարունակվող) քարոզչության հենքի վրա ներկայացվող գրքույկը կարող է պիտակվել որպես ազգային սնապարծության սերմանում, ուստի մեկ անգամ ևս ընդգծենք, որ մեր եզրակացություններն արվել են նախևառաջ դրացի ժողովուրդների գրավոր հիշատակությունների հիմամբ):

Մեր պատմության մեծագույն ճգնաժամը հաղթահարված է: Տիեզերքում գործող օրինաչափության համաձայն՝ ամեն բան վերադառնում է «ի շրջանս յուր»: Ուստի և հավատում ենք, որ նոր դարաշրջանում մեր ժողովրդի ճանապարհը պետք է ընթանա դեպի իր սկզբնական վեհությունը...

¹³² Արրախումյան, 1956, էջ 223:

¹³³ Մնացականյան, 1980, էջ 365:

**Ա. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ
ՀԱՅՈՑ ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ**

Համեմատական լեզվաբանության արդի տվյալները ցույց են տալիս, որ հայերենը, լինելով հնդեվրոպական մայր լեզվի հայ-հունա-արիական քարբառախմբի ներկայացուցիչ, ինքնուրույն լեզու է դարձել Ք. ա. III հազարամյակի սկզբներին¹³⁴, իսկ վաղնջական հայերենի կրողները Ք. ա. III-II հազարամյակներում բնակվել են Հայկական քարձրավանդակում¹³⁵: Հաստատվո՞ւմ են լեզվաբանության տվյալները հնագույն գրավոր վկայություններով: Այս բաժնում կփորձենք հարցի պատասխանը տալ միայն այն չափով, թե սկսած Ք. ա. III հազարամյակից փաստվա՞ծ են արդյոք Հայաստանին տրված անվանումները հնագույն գրավոր աղբյուրներում:

Սկզբնաղբյուրների քննությանն անցնելուց առաջ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ նույն երկիրն ինչպես տարբեր ժողովուրդների, այնպես էլ դպրության զանազան կենտրոնների կողմից կարող էր կոչվել մի քանի անուններով: Վաղ միջնադարի հայ պատմագրությունն, օրինակ, ճանաչում էր Հայաստանին տրված մի քանի անվանումներ՝ Հայք, Արարատ/դ, Արմենիա, Թորգոմա տուն (նաև «Ասքանազյան ազգի» երկիր), որոնք գալիս էին տարբեր ակունքներից: Ուստի մեր խնդիրներից մեկն էլ պիտի լինի պարզաբանել՝ Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններում վկայված երկրանունները վերաբերել են տարբեր քաղաքական միավորումների, թե՞ միևնույն երկրի տարանվանումներ են:

ԱՐԱՏՏԱ ԵՎ ՍՈՒԲՈՒՐ (ՇՈՒԲՈՒՐ, ՇՈՒԲԱՐՏՈՒ).

Հայկական լեռնաշխարհի մասին առաջին պատմական տեղեկությունները վկայում են Արատտա անվամբ պետության գոյությունը, որը հիշատակվում է շումերական բնագրերում՝ Ք. ա.

¹³⁴ Джаукян, 1967, с. 330-332; Шнроков, 1980, с. 80-93; Ջախուկյան, 1987, էջ 24-25:

¹³⁵ Шнроков, 1980, с. 80-93; Гамкрелидзе, Иванов, 1984, I, с. 393-428.

XXVIII-XXVII, ապա XXII դարերի իրադարձությունների կապակցությամբ: Նախ քննության առնենք Արատտա երկրի տեղորոշմանը վերաբերող տվյալները¹³⁶:

«Էնմերբարը և Էնուխքեշդաննան» վիպերգի համաձայն՝ Արատտայից Շումեր ռազմական արշավանք է իրականացվել «Ուրուկի գետով»¹³⁷, որը, բնականաբար, պետք է լիներ Եփրատը: Սկզբնաղբյուրներից հայտնի է Արատտայի բարձր լեռնային երկիր լինելը, իսկ Ուրուկից մինչև Հայկական լեռնաշխարհի հարավը եզերող Մասիուս / Մասիոն լեռները ձգվող տարածքում ամենաբարձր կետը չի անցնում 1000 մետրից: Հետևաբար, Արատտան պետք է փնտրել նշված լեռների և ավելի հյուսիս ընկած լեռնային տարածքում, Եփրատի վերին հոսանքի շրջանում:

Շումերական «Լուգալբանդան լեռան քարայրում» և «Լուգալբանդա» վիպերգերում¹³⁸ Շումերից Արատտա ճանապարհին հիշատակվում է Չամուա երկիրը, ինչը ենթադրում է Արատտայի՝ Շումեր - Չամուա գծի շարունակության վրա գտնված լինելը: Չամուա երկիրը գտնվել է Չագրոսի հյուսիսային շրջանում¹³⁹, Ուրմիո լճից հարավ: Այսինքն՝ Արատտան պետք է փնտրել Ուրմիո լճի ավազանում և / կամ հարակից շրջաններում:

Շումերից Արատտա ճանապարհին հիշվում է մի վայր ևս՝ *kur-ru-um-kur-ra*, որը սկզբնապես վերծանվում էր որպես Խու-

¹³⁶ Արատտան հիշատակվում է շումերական դյուցազնավեպի առաջին հինգ վիպերգերում, «Էնաննան և Էրիխը» ասքում, Գուդեայի արձանագրություններում և այլուր: Արատտայի տեղագրության խնդրին, մախաթ տեսակետներին անդրադարձել ենք մեր «Հնագույն պետությունը Հայաստանում. Արատտա» (Երևան, 1992) գրքում (էջ 10-23): Դրանից հետո Արատտայի հայաստանյան տեղադրությանը է անդրադարձել Վ.Մաթթեոսյանը (Մաթթեոսյան, 1995, էջ 284-303): Նշված հարցի վերաբերյալ տեղեկությունները չեն սահմանափակվում այդքանով և այստեղ կքննենք առկա այլ փաստեր ևս:

¹³⁷ Kramer, 1956, p. 232-234; Berlin, 1979, p. 48-49; ETCSL, 1.8.2.4 (և այնտեղ հղված աղբյուրները): Վիպերգի վերնագրի երկրորդ անձնանունը հղված երեք աղբյուրներում ունի տարբեր ընթերցումներ՝ Էնսուրիշսիրաննա, Էնսուխքեշդաննա, Էն-սուխքի-անա: Վերջին երկու աղբյուրում նշված հասկածը բարձրանվել է այլ կերպ, բայց անփոփոխ է մնացել ջրային ճանապարհով արշավանքի փաստը:

¹³⁸ Kramer, 1956, p. 235-238; Wilcke, 1969; ETCSL, 1.8.2.2 (և այնտեղ հղված աղբյուրները).

¹³⁹ Арутюнян, 1985, с. 78.

ռում (իմա՝ խոտիների) երկիր¹⁴⁰, իսկ Ք. Վիլքեն առաջարկեց այն ընթերցել որպես հասարակ անուն՝ «լեռան քարայր» իմաստով¹⁴¹: Առաջին մեկնաբանության դեպքում, ելնելով այն հանգամանքից, որ Ք. ա. III հազարամյակի առաջին կեսին խոտիները պետք է բնակվեին Միջագետքի հյուսիսում և դրանից արևելք ընկած շրջաններում, հավանական է Արատտայի տեղադրությունը Միջագետքից հյուսիս տարածվող լեռնային շրջանում: Բայց քանի որ հնարավոր է *hur-ru-um-kur-ra*-ի այլ մեկնաբանություն, այս փաստը չենք օգտագործի խնդրի լուծման նպատակով:

Լուգայրանդայի վիպաշարքը տալիս է մի կարևոր փաստարկ ևս՝ Շումերից Արատտա ճանապարհին հիշատակելով Խաշուր լեռը¹⁴²: «Խաշուր» նշանակել է մայրու մի տեսակ և ունի չորս կիրառություն, որոնցից մեկն իբրև լեռնանուն հանդես գալն է: Ըստ շումերական մեկ այլ բնագրի՝ Խաշուր լեռը գտնվել է Եփրատի ավազանում. «Եփրատի ջրերը, որ ակունքներից հոսում են դեպի լեռը Խաշուր»¹⁴³ ... Ուստի և Արատտան պետք է գտնվեր Եփրատի ավազանի հյուսիսում:

Շումերական դյուցազնավեպի «Գիլգամեշն ու անմահության երկիրը» վիպերգում (որը դարձել է «Գիլգամեշ» էպոսի գաղափարասյուժետային սկզբնաղբյուրը) անմահության գաղտնիքին հասնելու համար Արև (շումեր. Ուրու) աստվածը Գիլգամեշին շնորհում է «դեպի Արատտա ճանապարհն իմացող» յոթ մոզական էակներ¹⁴⁴: «Գիլգամեշ» էպոսի խեթական տարբերակում անմահության հասնելու համար Գիլգամեշն իր ընկեր Էնկիդուի հետ գնում է Եփրատի հոսանքն ի վեր¹⁴⁵, իսկ արադական (բաբելոնյան) տարբերակում հաղթահարում է Մաշու լեռները, որոնք վաղուց նույնացվել են Հայկական լեռնաշխարհի հարավը եզերող Մասիուս / Մասիոն լեռների հետ: Ուշագրավ է, որ ինչպես «Գիլգամեշ» էպոսի «անմահության ծաղիկն» է համադրվում Ծննդոց գրքի «կենաց ծառին», այն-

¹⁴⁰ St' u op' imen' Kramer, 1963(a), p. 275:

¹⁴¹ Wilcke, 1969, S. 36-38.

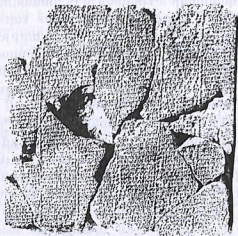
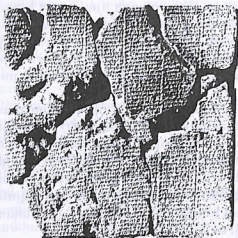
¹⁴² Wilcke, 1969, S. 90-129.

¹⁴³ AD, vol. 6, 1956, p. 147.

¹⁴⁴ ППДБ, с. 130-135.

¹⁴⁵ MM, p. 127, note 32.

պես էլ երկու աղբյուրներում նույնն է դրանց գտնվելու վայրը՝ Հայոց լեռնաշխարհը:

Նկ. 11. «Էնմերբարը և Արատտայի տիրակալը» վիպերգի ամենամարտջական պահպանված բնագիրը (պահվում է Ստամբուլի Հին Արևելքի բանգարանում)

Արատտայի հայաստանյան տեղադրության օգտին է վկայում ջրհեղեղի ավանդությանը վերաբերող դրվագը դյուցազնավեպի առաջին՝ «Էնմերբարը և Արատտայի տիրակալը»

(«Լեմներքարը և Արատտայի գերագույն քուրմը») վիպերգում, որում Արատտայի ժողովրդին տրված է հետևյալ բնորոշումը.

«Նրանք, որ կանգնեցին ջրհեղեղի մեջ,

այն ժամանակ, երբ ջրհեղեղը սրբեց ամեն բան»¹⁴⁶...

Ի մի բերելով ասվածը՝ տեսնում ենք, որ ուրվագծվում է Արատտայի տեղորոշման առնվազն երկու շրջան՝ Եփրատի ավազանի հյուսիսը և Ուրմիո լճի ավազանը: Հատկանշական է, որ նույնպիսի պատկեր է ստացվում Բ.ա. XXVI դարից հիշատակվող Ս/Շուրուր-Ս/Շուրարտու երկրանվան տեղագրական քննության արդյունքում¹⁴⁷:

Մեպագիր և հիերոգլիֆ արձանագրություններում հատուկ անունները վանկայինից բացի կարող էին ունենալ նաև գաղափարանշանային գրություն: Եվ Արատտա-Սուրուր համընկնումը նոր իմաստավորում է ստանում, երբ գաղափարանշանային գրության պարագայում «Արատտան» գրվում է «Սուրուրի» գաղափարագրային տարբերակով՝ SU.KUR.RU¹⁴⁸: Նույն երկրանվան գրության վանկային և գաղափարանշանային տարբերակները վկայում են Արատտա-Սուրուր նույնության մասին, ինչը մի կարևոր հավելյալ փաստարկ է հոգուտ Արատտայի հայաստանյան տեղորոշման: Արատտա-Սուրուր նույնությունը կարող է հաստատվել այլ փաստերով ևս, որոնց կանոդարառմանը մեր առաջիկա աշխատանքներում:

Առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում երկու երկրանունների առավել հավանական ստուգաբանությունները, մանավանդ եթե նկատի ունենանք շումերական բնագրերում Արատտային տրված «սուրբ օրինաց երկիր» պատվանուն-մակդիրը: «Արատտա» անունը ստուգաբանելի է հնդեվրոպական *-*arto* արմատից, որից հայ-հունա-արիական բարբառախմբերի լեզուներում առաջացել են «սուրբ օրենք», «կարգ», «սուրբ իրավունք», «արդար», «բարեպաշտ», «ճշմարիտ» և այլ բառերը¹⁴⁹: «Սուրուր» անունը (իր տարբերակներով) մեծ հավանականությամբ կարելի է ստուգաբանել հնդեվրոպական *-*kubhro* ձևից, որից ծագում են սանսկրիտի *Չubhra*

¹⁴⁶ Kramer, 1952, p. 43; Канева, 1964, с. 219; Cohen, 1973, p. 140.

¹⁴⁷ Gelb, 1944 (բարեբաղ՝ վերջում):

¹⁴⁸ Deilmel, 1932, S. 839; Labat, 1988, p. 250.

¹⁴⁹ Մովսիսյան, 1992, էջ 30-31 (Հր. Մարտիրոսյանի ստուգաբանությունն է):

«փայլուն, պայծառ, գեղեցիկ, մաքուր», հայերենի՝ *սուրբ*, որից *ր-ի* դրափոխությամբ (հմմտ. նուրբ>նուրբ, լիբր>լիբր և այլն) ստացվել է *սուրբ* («անարատ, մաքուր, նվիրական, սուրբ») բառը¹⁵⁰: Հնդեվրոպական մախալեզվում սրբություն, նվիրականություն, օրինականություն ցույց տվող արմատներից առաջացել են նույն երկրի երկու անվանումները: Ավելորդ չենք համարում նշել, որ միջագետքյան որևէ բնագրում երկու երկրանունները չեն հիշվում կողք-կողքի, ինչը ևս կարող է ցույց տալ, որ դրանք ոչ թե տարբեր (հարևան), այլ միևնույն երկրին տրված անվանումներ են:

ՍՈՒՔՈՒՐ (ՇՈՒՔԱՐՏՈՒ-ՇՈՒՔՐԻԱ) ԵՎ ԱՐՄԱՆ(Ի)-ԱՐՄԻ/Ե. Վաղուց նկատվել է, որ բիայնական (ուրարտական) աղբյուրների Արմեն երկիրը նույն ասուրա-բաբելական արձանագրությունների Շուբրիան է: Այսինքն՝ Վանի թագավորության ժամանակաշրջանում այս երկու անունները տրվել են նույն երկրին, ինչի հիման վրա էլ մասնագիտական գրականության մեջ և ուսումնական ձեռնարկներում այն ստացավ Արմեն-Շուբրիա բաղադրյալ անվանումը¹⁵¹: Մյուս կողմից, Շուբրիա երկրանունն իրավամբ նույնացվում է Ք. ա. III-II հազարամյակների Ս/Շուբուր-Ս/Շուբարի-Ս/Շուբարտունին, իսկ Արմենն առաջարկվել է նույնացվել Ք. ա. III-II հազարամյակների Արման(ի/ում), Արմի, Ուր(ու)մեն, Արամ, Արմանա, Արիմեն երկրանունների հետ: Վերջին նույնացման հարցը դարձել է երկարատև բանավեճի առարկա՝ մինչև օրս չգտնելով վերջնական լուծում (հատկապես Ք. ա. III հազարամյակին վերաբերող հարցերում)¹⁵²: Շուբուր-Շուբարի-Շուբարտու-Շուբրիա նույնությունը կասկած չի հարուցում, և եթե սկզբնաղբյուրների քննությամբ պարզվի, որ նույնական են Արման(ի/ում), Արմի ... և Արմեն երկրանունները, ապա կարելի է եզրակացնել, որ ինչպես Ք. ա. I հազարամյակի Արմեն և Շուբրիան, այնպես էլ Ք. ա. III-II հազարամյակների նրանց մախորդները եղել են միևնույն երկրի տարբեր անվանումները: Ուստի, կարևոր այդ խնդրի պարզարանման համար նպատակահարմար ենք զրտ-

¹⁵⁰ Աճառյան, հ. IV, 1979, էջ 255-256; Ջահուկյան, 1987, էջ 57-58, 132, 222:

¹⁵¹ Տե՛ս օրինակ ՀՖՊ, հ. I, 1971, էջ 423-435:

¹⁵² Խնդրին նվիրված վերջին աշխատանքները՝ գրականության հոմանք՝ տե՛ս Մովսիսյան, 1993, էջ 113-127; Մաաթեոսեան, 1994, էջ 255-268:

նում անդրադառնալ Արման(ի/ում). Արմի և Արամ(ե) երկրանունների տեղայնացմանը:

Աքաղի արքա Նարամ-Սուենի (Ք. ա. XXIII դար) արձանագրություններում Արմանում (-ում մասնիկը արադերենի ուղղական հոլովի վերջավորությունն է, նույն արքայի մասին պատմող խեթական բնագրում երկրանունն է «Արմանի») երկրի նվաճումը ներկայացվում է իբրև աննախադեպ երևույթ, որպիսին «մարդու արարումից ի վեր» չէր վիճակվել ոչ մի արքայի: Նարամ-Սուենն իր որոշ բնագրերում հանդես է գալիս «նվաճողն Արմանումի և Էրլայի» տիտղոսով, որն էլ դարձել է Արմանումի՝ Հալեայի շրջանում տեղադրման հիմնական փաստարկը (Էրլան գտնվում էր Հալեայից շուրջ 70 կմ հարավ-արևմուտք): Կան, սակայն, ավելի խոսուն տվյալներ, որոնք փաստում են այդպիսի տեղադրության սխալականությունը: Բերենք մի քանիսը:

Նարամ-Սուենի սլապ և Աքաղի դինաստիայի հիմնադիր Սարգոն Աքադացին (Ք. ա. XXIV-XXIII դդ.) արձանագրություններից մեկում հաղորդում է, որ նվաճել է Եփրատից արևմուտք գտնվող երկրները՝ «Մարին, Յարմուտին և Էրլան՝ մինչև Մայրիների և Արծաթի լեռները» (տե՛ս քարտեզ III), առանց հիշատակելու Արմանումը¹⁵³: Էրլայի բնագրերում հաճախ է հիշատակվում Արմի տեղանունը, որն ուսումնասիրողները նույնացնում են Արման(ի/ում)ի հետ: Դրանցից մեկում Արմին հիշվում է Էրլայից և Դուլու քաղաքից (Ուրշուի և Խառանի շրջանում) հետո, իսկ Էրլա-Դուլու գծի շարունակությունը մեզ տանում է Հայկական լեռնաշխարհ: Մեկ այլ էրլայական բնագրում միասին հիշատակվում են Արմի և Ազի (հմմտ. Հայասա երկրի մյուս անվանումը՝ Ազգի) քաղաքները՝ կապված «հայա» ցեղի ներկայացուցիչների հետ: Մեկ ուրիշում հիշվում են արմիցիները, որոնք բնակվում էին Գիզանում¹⁵⁴: Արման(ի/ում) երկրի տեղադրության տեսանկյունից չափազանց արժեքավոր է միջագետքյան բնագրերից մեկի հաղորդումը՝ «Էրլայից մինչև Բիթ-Նանիալ Արմանի երկիրն է»¹⁵⁵:

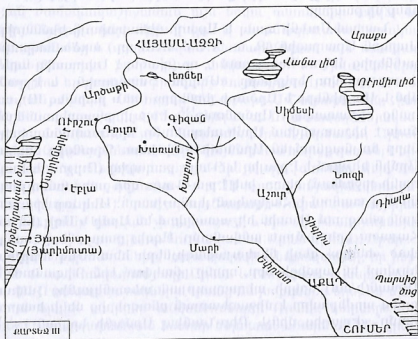
¹⁵³ Աքաղի արքաների վերոնշյալ արձանագրությունները տե՛ս Barton, 1929, p. 108-151; Hirsch, 1963, S. 1-82; Sollberger, Kupper, 1971, p. 97-114.

¹⁵⁴ Արմիի տեղորոշումն ըստ Էրլայի բնագրերի տե՛ս Մովսիսյան, 1993, էջ 119-127:

¹⁵⁵ Astour, 1992, p. 30.

Բիք-Նանիայը, դատելով առկա փաստերից, գտնվել է Նուգիի շրջանում¹⁵⁶: Արման(ի/ում) երկրի համար գծագրվում է հսկայական մի տարածք, որը համապատասխանում է Ք. ա. II հազարամյակի Սուրարտու (Շուրարի) երկրին: Նման տարածվածության մասին է նաև վկայում Սիմեսյան Արմանիի (Ք. ա. XIX դար) հիշատակությունը¹⁵⁷: Միջագետքյան արքաներ Նարամ-Սուենի և Շուլգիի (Ք. ա. XXI դար) Տիգրիսի ավազանով դեպի հյուսիս կատարած արշավանքների ընթացքում հիշատակվում է Արամ(ե) երկիրը, որն իրավամբ նույնացվում է Արմի-Արման(ի/ում)ի հետ¹⁵⁸: Ուշագրավ է, որ հինբարեկական մի առևտրական պայմանագրում (Ք. ա. 18-րդ դար) Արամու քաղաք է հիշվում Սուրիք (Սուրարտու) երկրի կազմում¹⁵⁹:

Տարածքային համընկնումից բացի, Ք. ա. III-II հազարամ-

¹⁵⁶ Նույն տեղում:

¹⁵⁷ Այն գտնվել է Վանա լճից հարավ-արևելք (Մովսիսյան, 1993, էջ 121-122):

¹⁵⁸ Կոֆուաու, 1965, ռ. 64-66: Մովսիսյան, 1997, էջ 10 (և հղված աղբյուրները):

¹⁵⁹ Finkelstein, 1955, p. 2.

յաւկներում Արման(ի/ում)-Արմիի և Ս/Շուրուր-Ս/Շուրարտուի նույնությամբ մասին կարող են վկայել այլ փաստեր ևս: Մասնավորապես, պատահական չի կարելի համարել Արմանումի արքայի «սուրարյան» անունը՝ Մադաթինա (Մադակինա)¹⁶⁰: Հատկանշական է նաև այն, որ ինչպես Արատտան և Ս/Շուրուրը, այնպես էլ Ս/Շուրուրը (Ս/Շուրարտուն) և Արման(ի/ում)ը չեն հանդիպում նույն արձանագրություններում. տարբեր երկրներ լինելու դեպքում դրանք, իբրև հարևաններ կամ տարածքով մոտ գտնվողներ, զոնե մեկ անգամ կհիշատակվեին միևնույն բնագրում:

Կարելի է շարունակել փաստերի վկայակոչումը, սակայն կարծում ենք, որ բերվածն էլ բավական է ցույց տալու համար Արման(ի/ում)-Արմի/ե երկրի՝ Հայկական լեռնաշխարհում և հարակից հարավային շրջաններում տարածված լինելն ու նույնականությունը Սուրուր-Սուրարտուի հետ:

ԱՐԱՏՏԱ, ՍՈՒԲՈՒՐ ԵՎ ԱՐՍԱՆ(Ի/ՈՒՄ) ԵՐԿՐԱՆՈՒՆՆԵՐԸ ՀԵՏԱԳԱ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒՄ. Կատարված համառոտ քննությունը ցույց է տալիս, որ Արատտան, Սուրուրը (Սուրարտուն) և Արման(ի/ում)ը նույն երկրի տարբեր անվանումներն են Ք. ա. III հազարամյակում: Ուշագրավ է, որ երեք երկրանուններին վերաբերող տվյալների առանձին-առանձին ուսումնասիրություններն ուրվագծում են նույն աղեղը՝ Հայկական լեռնաշխարհից Եփրատի արտահոսքի շրջան, Վանա լճի ավազան և Ուրմիո լճի ավազանի հարավակողմ: Նման մեծ ընդգրկման շնորհիվ է, որ Արման(ի/ում) երկրանունը տարածվեց հարևան ժողովուրդների շրջանում և դարձավ այլազգիների կողմից (բացի քրդերից ու վրացիներից) այսօր հայերին ու Հայաստանին տրված ընդհանրական անվանումը: Այս անվան առավել ընդունելի ստուգաբանությունը, մեր կարծիքով, Գ. Բ. Ջահուկյանի առաջարկածն է՝ բնիկ հայերեն *արմն, գ-արմ* «ցեղ, սերունդ, արմատ, հիմք» արմատից¹⁶¹: Արատտա անունը խորհրդանշել է արդարություն, բարեպաշտություն, սուրբ կարգ ու օրենք: Սուրուրը՝ սրբություն և նվիրականություն, Արման(ի/ում)ը՝ տոհմիկ ազնվագարմություն. մեծ խորհուրդներ, որոնք մեր նախնիները դրել են հայրենի երկրի անվանումնե-

¹⁶⁰ Gelb, 1944, p. 103, 107.

¹⁶¹ Ջահուկյան, 1987, էջ 287-288:

րում:

Արատտա անունը հետագա դարերում և՛ Արարատ, և՛ Ուրարտու տարբերակներով շարունակվում է կիրառվել Հայաստանի նկատմամբ: Հատկանշական է, որ Աստվածաշնչի Յոթանասնից քարգմանության մեջ Երեմիայի մարգարեության Արարատ քաղաքորությունը հիշատակվում է «Արատե քաղաքություն» տարբերակով¹⁶² (մի փաստ, որը հանիրավի անտեսվել է): Արատտա երկրանունը իր հետքն է թողել Եփրատի A.RAT, Urattu, Uruttu¹⁶³, Ուրմիո լճի ավազանի հարավում գտնվող Aratta գետի¹⁶⁴ և քաղմաքիվ այլ անվանումներում: Հնարավոր է, որ Ուրարտու անունը, որի զարգացումը կարծես թե երևում է Ք. ա. XIII-IX դարերի ասուրա-բաբելական արձանագրություններում՝ Ur(u)atri/u>Urartu ճանապարհով, առաջացած լինի Արատտա անվանը –ri տեղանվանական մասնիկի կամ –ro ածանցի հավելումով, ապա r-ի դրափոխությամբ (տե՛ս վերը) ստանա իր վերջնական տեսքը՝ Aratri (Uratri/u) > Ararti/u (Urartu):

Հանրահայտ փաստեր են, որ Աստվածաշնչի քարգմանություններում Արարատը փոխարինված է Արմենիայով, Բեհիսթունի եռալեզու արձանագրության (Ք. ա. VI դար) մեջ համարժեք են պարսկերենի Արմինան, էլամերենի Խարմինույան և բաբելերենի Ուրաշտուն¹⁶⁵: Ընդ որում, վերջինս մինչև Ք. ա. IV դարի առաջին կեսը հանդես է գալիս որպես Հայաստանի բաբելական անվանում¹⁶⁶: Սրանք մեկ անգամ ևս ցույց են տալիս Արատտա-Արարատ-Ուրարտու և Արման(ի/ում)-Արմի/ե-Արմինա-Արմենիա անունների (և դրանց տարբերակների) համարժեքությունը, որը սլարգել էինք նաև Սուրուր-Սուրարտուի միջոցով: Վերջինս Ք. ա. IX-VII դարերում կիրառվում է ավելի փոքր տարածքի նկատմամբ (քան Ք. ա. III-II հազարամյակներում)՝ Շուրբիա (Շուրբե) տարբերակով: Դրանից հետո Ս/Շուրուր-Ս/Շուրարտու, Շուրբիա երկրանունը դուրս է մղվում գործածությունից, ըստ երևույթին, տեղը մեկընդմիջտ զիջելով Արմենիա համարժեքին:

¹⁶² Ինգլիզեան, 1947, էջ 7-8:

¹⁶³ Gelb, 1944, p. 21-22, 86, 98; նաև Аветисян, 1984, с. 25.

¹⁶⁴ Дьяконов, 1952, N 2, с. 322.

¹⁶⁵ Kent, 1953, p. 121-124, 171; Նալբանդյան, 1964, էջ 8, 14-15:

¹⁶⁶ Дандамаев, 1990, с. 102-106.

ՍՈՒՐՈՒՐ-ՀԱՅԱ-ՀԱՅԱՍՏԱ-ՀԱՅՔ. Ըստ միջազեարքյան հնագույն բնագրերի՝ Սուրուր-Սուրարի երկրանվանը համար-
ժեք հանդես եկող մյուս տեղանունն է «Հայա» (ՀԱ.Ա): Շումե-
րա-աքադական մի շարք երկլեզու բնագրերում շումերերենի
ՀԱ.Ա-ին արադերենում փոխարինում է Սուրուր երկրանունը¹⁶⁷,
ինչը ցույց է տալիս դրանց՝ միևնույն երկրին վերաբերելը: «Հա-
յա» հիմքով ցեղանուն և տեղանուններ են հիշատակվում Էբլա-
յի, Աշուրի, Խեթական տերության Ք.ա. 3-2-րդ հազարամյակ-
ներով քվագրվող բազմաթիվ բնագրերում¹⁶⁸, որոնք ակնառու
են դարձնում Հայա-Հայասայի (և Սուրուր-Սուրարտուի) կապը
Հայք-Հայաստանի հետ:

Արատտա-Սուրուր, Սուրուր-Արման(ի/ում), Սուրուր-Հայա,
Արատտա-Արարատ-Ուրարտու-Արմենիա-Հայաստան նույնու-
թյունները գալիս են լրացնելու և ամբողջացնելու մեր պատկե-
րացումները հայոց ծագումնաբանության մի շարք չլուսարան-
ված խնդիրների վերաբերյալ: Ամփոփելով ասվածը՝ տեսնում
ենք, որ Հայաստանին տրված հնագույն անվանումները՝ Ա-
րատտա-Արարատ-Ուրարտու, Ս/Շուրուր-Ս/Շուրարտու-Շուր-
րիա, Արման(ի/ում)-Արմի/ե-Արմինա-Արմենիա, Հայա-Հայա-
սա-Հայք-Հայաստան, իրենց տարբերակներով վկայված են Ք.
ա. III հազարամյակի առաջին կեսից, երբ՝ ըստ լեզվաբանութ-
յան տվյալների՝ հայերենը դարձել էր ինքնուրույն լեզու: Վերո-
շարադրյալ մեր տեսակետը հիմնավորելու համար առկա են ա-
վելի շատ փաստեր, քան ներկայացվեցին այս բաժնում:
Նշվածներից բացի, հին առաջավորասիական սկզբնաղբյուր-
ներում Հայաստանը հայտնի է այլ ընդհանրական անուններով
ևս՝ Կուտի(ում), Նաիրի, Թորգոմա տուն, Քարդու:

Դրանց բոլորի վերաբերյալ փաստերի ամբողջությունը
պետք է դառնա հատուկ քննության առարկա: Այստեղ մեկ ան-
գամ ևս ընդգծենք, որ համեմատական լեզվաբանության
տվյալները համահունչ են հնագույն գրավոր աղբյուրների հա-
ղորդումներին, և միասին հավաստում են Ք. ա. 3-րդ հազարամ-
յակի առաջին կեսից մեր լեռնաշխարհում հայալեզու և հայա-
նուն էթնոսի առկայությունն ու կարևոր դերը:

¹⁶⁷ Gelb, 1944, p. 31, 94-97:

¹⁶⁸ Տե՛ս «Քալդեայաշտ ընարյալները սուրբ օրինաց երկրում. Հայա ասածն որ-
դիները» բաժնում:

**Բ. ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԶՐՀԵՂԵՂԻ ՄԱՍԻՆ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ «ՄԱՍԻՍ»
ԼԵՌՆԱՆՎԱՆ ՎԱՂԱԳՈՒՅՆ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Ամենակործան համաշխարհային ջրհեղեղի և մարդկության վերածննդի մասին ավանդություններ են պահպանել երկրագնդի բազմաթիվ ժողովուրդներ: Դրանց մեջ ուրույն խումբ են կազմում առաջավորասիական ծագում ունեցողները, որոնք մարդկության փրկությունն ու վերապրումը կապում են Հայկական լեռնաշխարհի հետ: Ընդ որում, դրանց մի մասում, իբրև փրկության վայր նշվում է Հայաստանն ընդհանրապես, մյուսում, ավելի մասնավորեցմամբ, Կորդվաց լեռների շրջանը կամ Մեծ Մասիսը¹⁶⁹:

Մասնագիտական շրջանակներում իշխում է այն կարծիքը, որ ջրհեղեղի ավանդագրույցը Աստվածաշնչի քարոզչության շնորհիվ միջնադարում է տարածվել հայ իրականության մեջ և Մեծ Մասիսն, իբրև տապանակիր լեռ, մտել է վիպական ավանդություն քրիստոնեական Հայաստանում: Նշվածից բացի, արտահայտվել է տեսակետ, որի համաձայն Մեծ Մասիսը տապանակիր լեռ է համարվել դեռևս նախաքրիստոնեական ժամանակներում: Վերջինիս գլխավոր փաստարկը Բ.ա. I դ. հույն մատենագիր Նիկողայոս Դամասկոսցու տեղեկությունն է՝ պահպանված Հովսեպոս Փլավիոսի «Հրեական հնախոսության» էջերում, որն ամբողջությամբ ներկայացնում ենք ստորև.

«Մինիսս երկրից վերև Հայաստանում կա մի խոշոր լեռ՝ Բարիս անունով, որտեղ, պատմության համաձայն, շատերն ապաստանելով փրկություն են գտել ջրհեղեղի ժամանակ, իսկ մեկը տապանի վրա տարվելով, իջել է գագաթին, և տախտակների մնացորդները երկար ժամանակ պահպանվել են: Սա, հավանաբար, այն մարդն է, որի մասին գրել է Մովսեսը՝ հրեաների օրենսդիրը»¹⁷⁰:

Տեղեկությունն առիթ է տվել տարբեր մեկնաբանությունների: Մ. Չամչյանը գտնում է, որ «Բարիսի» փոխարեն պետք է լիներ «Մասիս»¹⁷¹: Ֆ. Մուրադը Մինիսս երկիրը նույնացնում է

¹⁶⁹ Վեբեր, 1901, էջ 1-77; Ինգլիզեան, 1947, էջ 5-106:

¹⁷⁰ Հովսեպոս Փլավիոս, Հրեական հնախոսություն, I, 94-95, էջ 55:

¹⁷¹ Չամչյան, 1785 (1985), էջ 150:

Աստվածաշնչի Միննի (սեպագիր աղբյուրներում՝ Մանա) երկրի հետ, իսկ Բարիս լեռնանունը համարում Մասիսի «բարձր» մակդիրը (հմտ. գեոդեզերեն *բարեգ* «բարձրություն»), որը կարող էր լայն տարածում գտնել Հայաստանից դուրս՝ պարսիկների միջնորդությամբ¹⁷²:

Վ. Ինգլիզյանը քննադատում է Ֆ. Մուրադի տեսությունը՝ գտնելով, որ Ք.ա. VI դարում վերացած երկրի անունը չէր կարող հիշատակվել Ք.ա. I դարում ապրող հեղինակի կողմից և մատնանշում, որ «բարձր» մակդիրը «Մասիս» իմաստով ոչ մի անգամ առանձին չի գործածվել հայ մատենագրության մեջ¹⁷³: Ընդունելով Վ.Ինգլիզյանի առարկությունը՝ կապված «բարձր» մակդիրը որպես լեռնանուն գործածվելու հետ, չի կարելի համաձայնել նրա առաջին մտքին: Հայտնի է, որ Նիկողայոս Գամասկոսցին եղել է Հռոմի կայսր Օգոստոս Օկտավիանոսի և հրեից արքա Հերոդիես Մեծի մտերիմը, ինչը նրան պետք է ապահովեր առկա սկզբնաղբյուրներից օգտվելու անսահմանափակ հնարավորությամբ, որի արգասիքն է նրա 144 գրքից բաղկացած «Ընդհանուր պատմությունը»¹⁷⁴: Այդ սկզբնաղբյուրների թվում պետք է լինեին սեպագիր և հիերոգլիֆ դիվաններից հունարենի թարգմանված հնագույն հիշատակարաններ (ինչպիսիք են, օրինակ, Բերոսոսի և Մանեթոնի կոթողային աշխատանքները), որոնցում կարող էր հիշատակվել Միննի/Մանա երկիրը:

Յ. Մարքվարթը հնարավոր է համարում Բարիս լեռնանվան կապը հունական-եգիպտական *բարիս* - «նավ, մակույկ» բառի հետ՝ լեռը նույնացնելով Միփանի կամ Նեխ-Մասիքի հետ¹⁷⁵:

Հ. Սամղալճյանը Բարիս լեռնանունը նույն «նավ» իմաստով մեկնաբանում է «ուրարտա-հունական զավառաբարբառի» և հունարենի տվյալներով, այն կապում Մեծ Մասիսի հետ՝ վերջինս նույնացնելով Ասորեստանի Սարգոն Բ արքայի Ք.ա. 714 թ. արշավանքի ընթացքում հիշատակված Ուաուշ լեռան հետ (այն հաղթահարելուց հետո ասորական զորքը մտնում է

¹⁷² Ըստ Ինգլիզեան, 1947, էջ 27-29:

¹⁷³ Ինգլիզեան, 1947, էջ 28-29:

¹⁷⁴ Կրկյաշարյան, 1976, էջ 18:

¹⁷⁵ Ըստ Ինգլիզեան, 1947, էջ 29-32; Арутюнян, 1985, с. 54, 195, 213-214.

Բարի երկիր, որի անունը Հ. Սանդալճյանը կապում է քննարկվող լեռնանվանը)¹⁷⁶: Սանդալճյանի առկայությունը չի դիմանում քննադատության այն պարզ պատճառով, որ Ուաուշ լեռն ու Բարի երկիրը գտնվել են Ուրմիո լճի արևելյան շրջաններում և տեղագրորեն չեն համապատասխանում Մեծ Մասիսին ու հարակից տարածքներին¹⁷⁷:

Ինչ վերաբերում է լեռնանունը «նավ, մակույկ» իմաստով օտարալեզու բառի հետ կապելուն, ապա դա ևս (ինչպես Ֆ. Մուրադի առաջարկած «բարձր» մակդիրը) անհավանական պետք է համարել: Հատկանշելի է, որ երբևէ Բարիս անվամբ որևէ լեռ չի հիշատակվում Հայկական լեռնաշխարհում: Այդպիսի նշանավոր մի լեռնանուն հազիվ թե իսպառ մոռացության մատնվեր, ուստի մնում է ենթադրել, որ այն կարող էր աղավաղված լինել նախքան Ն. Դամասկոսցու աշխատություն մուտք գործելը: Ե՞րբ և ինչպե՞ս կարող էր տեղի ունենալ նման աղավաղումը (եթե այն եղել է):

Այն հանգամանքը, որ փրկարար լեռան տեղը կողմնորոշվում է Միմիաս երկրի օգնությամբ, հուշում է, որ Դամասկոսցու նախնական սկզբնաղբյուրը պետք է գրված լինի Ք.ա. VI դարասկզբից ոչ ուշ: Միմիաս (Միննի/Մանա) քաղաքությունը դադարում է գոյություն ունենալուց և մեկընդմիջտ հեռանում պատմության քատերաբեմից՝ վերջին անգամ հիշվելով Ք.ա. VI դարի սկզբին (Երեմիա, 51-27): Դա նշանակում է, որ մեզ հետաքրքրող սկզբնաղբյուրն, ամենայն հավանականությամբ, եղել է սեպագիր (նման ենթադրության հիմք է տալիս նաև ջրհեղեղի մասին գրի առնված առաջավորասիական բնագրերի սեպագիր լինելը):

Ինչպե՞ս պետք է գրվեր մեզ հետաքրքրող լեռնանունը սեպագրության օրինաչափությունների համաձայն: Հնարավոր էին գրության առավել հավանական *Bar-is*, *Ba-ri-is*, *Ba-ar-is* և այլ տարբերակներ (նկ. 12), որոնցից ամենամալատակահարմարը և՛ տեղի տնտեսման (համառոտության), և՛ հնչյունների անհարկի կրկնություն չառաջացնելու, և՛ նշանների պարզության առումով *Bar-is* երկվանկ (նկ. 12ա) ձևն էր: Այս պարզաբանումից հետո նկատելի է դառնում վերոենթադրյալ հնարավոր

¹⁷⁶ Ըստ Ինգլիզեան, 1947, էջ 32-34:

¹⁷⁷ Հմմտ. Ինգլիզեան, 1947, էջ 34-35;

աղավաղումը: Բանն այն է, որ սեպագրերում լայն տարածում ունեւր քազմանշանակոթյունը և *bar* վանկն ընթերցվում էր նաև *mas, maš, par*¹⁷⁸: Ի դեպ, հենց դա է պատճառը, որ այսօր չգիտենք, քե ինչպես է հնչել Վանի քազավորոթյան (Բիայնիի, Ուրարտու) գերազույն աստված Խաղիի տիկնոջ ասորեստանյան աղբյուրներում պահպանված անունը՝ *Bag-bar-tu*, *Bag-mas/š-tu*, քե՞ *Bag-par-tu*, կամ ինչպես է հնչել Ուր(ու)ատրի միավորման ութ երկրներից մեկի անունը՝ *Bar-gun*, *Par-gun*, *Maš-gun*, քե՞ *Mas-gun*: Սեպագրից հունարենի քարզմանվելուց, եքե դայիրը չգիտեր լեռան ճշգրիտ անունը, կարող էր տեղի ունենալ վրիպակ, որի հետևանքով լեռնանունը հունարեն քարզմանության մեջ տեղ կգտներ ընթերցման ցանկացած այլ տարբերակով: Մի կողմից Դամասկոսցու երկում տապանակիր «խոշոր լեռան» ներկայանալը «Մինիաս երկրից վերև», այսինքն՝ Ուրմիտ լճի ավազանից հյուսիս (ինչը համապատասխանում է Մեծ Մասիսին), մյուս կողմից նույն սեպանշանների ինչպես *Bar-is*, այնպես էլ *Mas-is* ընթերցման հնարավորոթյունը (նկ. 12ա և 13ա), և երրորդ կողմից էլ Մեծ Մասիսի տապանակիր լեռ լինելը հայկական ավանդության մեջ քույլ են տալիս եզրակացնելու, որ նախնական սեպագիր սկզբնաղբյուրում լեռնանունը եղել է *Mas-is*¹⁷⁹: Իսկ դա նշանակում է, որ ջրհեղեղի մասին հայկական ավանդոթյունը գոյոթյուն է ունեցել Զ.ա. VI դարասկզբից առաջ, հայտնի է եղել Հայաստանի սահմաններից դուրս և գրի առնվել սեպագիր դայրոթյան կենտրոններից մեկում¹⁸⁰: Հետագայում, հավանաքար հելլենիստական դարաշրջանում, ավանդոթյունը սեպագիր սկզբնաղբյուրից քարզմանվել է հունարենի, որի ընթացքում էլ նույնիմաստ սեպանշանների խումբը *Masis* ընթերցման փոխարեն տեղ է գտել *Baris* տարբերակով: Նիկողայոս Դամասկոսցու օգտագործած աղբյուրում լեռնանունն արդեն պետք է լիներ աղավաղված և

¹⁷⁸ Labat, 1988, p. 68-71; Borger, 1978, S. 75-76; Липов, 1957, с. 14.

¹⁷⁹ Լեռնանվան գրոթյան *Mas-is* տարբերակն ամենամալատակահարմարն է բոլոր հնարավոր դեպքերից (տե՛ս նկ. 13):

¹⁸⁰ Մենք սա համարում ենք «Մասիս» լեռնանվան վաղագույն ինշատակոթյունը, քանի որ Մասիս լեռնաշղթան Ալեքսանդրի վեպում (գրի առնված Զ.ա. 240 թ.) և Մաշու լեռները «Գլղամեշ» էպոսում վերաբերել են ոչ քե Մեծ Մասիսին, այլ Հայաստանի հարավը եզերող Մասիոս / Մասիոն լեռներին (տե՛ս ծնք. 27):

այդ տեսքով էլ մուտք գործեր նրա «Ընդհանուր պատմության» մեջ:

Որ ջրհեղեղի մասին հայկական ավանդությունը չի ստեղծվել Աստվածաշնչի քարոզչության հետևանքով, կարող է վկայվել այլ փաստով ևս: Հովսեպոս Փլավիոսի հիշյալ երկում պահպանված տեղեկության համաձայն՝ Նոքոսը (իմա՝ Նոյը) «իր գերդաստանով դուրս գալով, Աստծուն գոհեր մատուցեց և խնջույք արեց ընտանիքի անդամների հետ: Հայերը մինչ օրս այդ վայրը կոչում են իջնելու տեղ»¹⁸¹... Առաջին դարում հրեա հեղինակի գրի առած այս գրույցը գրեթե նույնանում է Նախիջևանի՝ որպես Նոյի առաջին իջևանի մասին հայկական ավանդությանը¹⁸²:

ա) -|- =|
Bar - is

բ) -<<| -||<| =|
Ba - ri - is

գ) -<<| <|--||<| =|
Ba - ar - is

դ) -<<| =<|-- =|
Ba - a'r - is

Նկ. 12

ա) -|- =|
Mas - is

բ) <|<|--|| =|
Ma - si - is

գ) <|<|-- =|
Ma - aš - is

դ) <|<|--<|-- =|
Ma - aš - is

Նկ. 13

Ամփոփելով այս համառոտ հաղորդումը՝ տեսնում ենք, որ Նիկողայոս Դամասկոսցու «Ընդհանուր պատմության» մեջ տապանակիր լեռան անունն աղավաղված է, և սեպագրագիտական քննությամբ հանրավոր է դառնում վերականգնել նախնական ճիշտ տեսքը՝ Masis: Դրա շնորհիվ պարզաբանվում է, որ ջրհեղեղի մասին հայկական ավանդությունը (որում Մեծ Մասիսն է տապանակիր լեռը) չի ստեղծվել Հայաստանում քրիստոնեության տարածման հետևանքով, այլ հայտնի է եղել դրանից դարեր առաջ և դուրս գալով հայ իրականության

¹⁸¹ Հովսեպոս Փլավիոս, Հրեական հնախաություն, I, 92, էջ 54:

¹⁸² Դանալանյան, 1969, էջ 11, 157, 169, 333, 417:

սահմաններից՝ Ք.ա. VI դարասկզբից ոչ ուշ գրի է առնվել սե-
պագիր դպրության կենտրոններից մեկում: Հետագայում սե-
պագրից հունարենի քարգմանվելու ընթացքում տեղի է ունեցել
գրագրի վրիպակ, ավանդությունը՝ լեռնանվան աղավաղմամբ՝
տեղ է գտել Ն. Դամասկոսցու երկում և մեզ հասել Հովսեփոս
Փլավիոսի «Հրեական հնախոսության» էջերում: Քրիստոնյա
Հայաստանում տեղի է ունեցել բնիկ (նախաքրիստոնեական)
հայկական և աստվածաշնչյան ավանդազրույցների միաձու-
լում, որը համեմվելով տեղական բանահյուսության դրվագնե-
րով՝ ծնունդ է տվել նոր գեղեցկապատում մի ավանդության:
Վերջինիս համակողմանի (հատկապես՝ ժամանակագրական
շերտերի) ուսումնասիրությունը մնում է հետագայի խնդիր:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Աբրահամյան Ա., Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, Ե., 1956
Ալիշան Ղ., Հայաստան յառաջ քան զլինելն Հայաստան, Վենետիկ, 1904
Աճառյան Հր., Հայերեն արձատական բառարան, հ. I-IV, Ե., 1971-1979
Անանիա Շիրակացի, Մատենագրություն (թարգմանությունը, առաջարկներ
և ծանոթագրությունները՝ Ա. Գ. Աբրահամյանի և Գ. Բ. Պետրոսյանի),
Ե., 1979
Աստուածաշունչ մատենան Հին եւ Նոր Կտակարանաց, Վենետիկ, 1860
(արևելահայերեն թարգմանությունը՝ Էջմիածին, 1994)
Ավետիսյան Պ., Բորոխյան Ա., Տիգրիսի և Եփրատի սկզբներն ըստ Աստ-
վածաշնչի, «Աստվածաշնչական Հայաստան» միջազգային զիտամոդո-
վի գեկուցումների դրույթներ, Օշական, 1999
Բորոխյան Ա., Հայաստանյան Տուգրիչ պետությունը Հին Արևելքում, «Գա-
րուն», 1993, N 5-6
Գլխամեշ. Հին Արևելքի դրուցազնավեպ (թարգմ. Ն. Մարտիրոսյանի) Ե.,
1973
Գրիգոր Նարեկացի, Տաղեր և գանձեր (աշխատասիր. Ա.Քյոշկերյանի), Ե.,
1981
Եսայան Ս.Գ., Նորից «Վիշապ» կորողնորի մասին, «Բանբեր Երևանի հա-
մալսարանի», 1985, N 2
Եվսեբի Պամփիլիայ Կեսարացոյ Ժամանակականք երկմասնեայ, Վենե-
տիկ, 1818
Երեմյան Ս. Տ., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Ե., 1963
Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Ե., 1985
Ինզլիզեան Վ., Հայաստան Սուրբ Գրքի մեջ, Վիեննա, 1947
Ինճիճեան Ղ., Հնախօսություն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխար-
հի, հ. I, Վենետիկ, 1835
Լաւորբնեայ դիւանագիր դարի Եղեսիոյ Թադր Արզարու (յեղալ յասորոյն ի
ձեռն Ս. Թարգմանչաց), Վենետիկ, 1868
Խալսարյան Գր., Ջենոբ Գլսկ. համեմատական ուսումնասիրություն, Վիեն-
նա, 1893
Խանգաղյան Է.Վ., Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ.թ.ա. III հազար-
ամյակում, Ե., 1967
Խաչիկյան Լ., Եղիշի «Արարածոց մեկնությունը», Ե., 1992
Կրկյաշարյան Ս.Մ., Հովսեփոս Փլավիանը և նրա աշխատությունները (Օ-
տար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 9, Ե., 1976 հատորի
նախաբանը)
ՀԱ - «Հանդես Ամսօրեայ», Վիեննա
ՀԱՊ - Հին Արևելքի պոեզիա, Ե., 1982
Հակոբյան Հ., Ուղեգրություններ, հ. I, Ե., 1932
ՀԺՊ - Հայ ժողովրդի պատմություն (ԳԱ հրատ.), հ. I, Ե., 1971
Հեթում Պատմիչ (Պատմություն) թարարաց (յեղեալ ի լատին օրինակէ ի հայ
թարբառ ի ձեռն հ. Մ. Ալեքեան), Վենետիկ, 1842

- Հմայակյան Ս. Գ., Կոնեռա-Կոստո աստվածության պաշտամունքը Հայկական լեռնաշխարհում, «Պատմա-քանակական հանդես», 1990, N 1
- ՀՀՇՏԲ - Հակոբյան Թ.Խ., Մելիք-Բախչյան Ստ.Տ., Բարսեղյան Հ.Խ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1-4, Ե., 1986-1998
- Հովհան Մամիկոնյան, Տարոնի պատմություն (աշխատ. Վ.Վարդանյանի), Ե., 1989
- Հովսեփոս Փրավիտ, Ընդդեմ Ավիոնի, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 9, Հին հունական աղբյուրներ, Ա, Ե., 1976
- Հովսեփոս Փրավիտ, Հրեական հնախադասություն, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 9, Հին հունական աղբյուրներ, Ա, Ե., 1976
- Ղանանայան Ա., Ավանդապատում, Ե., 1969
- Ղափանցյան Գր., Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Ե., 1944
- Ղալբան (թարգմ. արարեբենից Ա.Ամիրխանյանցի), Վառնա, 1909
- Մատթեոսեան Վ., Հնագույն պետությունը Հայաստանում. Արատա: Հեղինակ՝ Արտակ Մովսիսյան (գրախառական), «Բագմավեպ», 1993, N 1-4
- Մատթեոսեան Վ., Մեկագիր աղբյուրներու Արման երկիրը, ՀԱ, 1994, N 1-12
- Մատթեոսեան Վ., Սումերական աղբյուրներու Արատա երկիրը եւ Հայկական լեռնաշխարհը, ՀԱ, 1995, N 1-12
- Մարտիրոսյան Հ., Արգոնավորողների արշավանքը և Հայաստանը, «Հայոց պատմության և մշակույթի հարցեր» գիտական նստաշրջանի զեկուցումների հիմնադրույթներ, Ե., 1997
- Մարտիրոսյան Հ., Աշխարհարարման աստվածաշնչյան առասպելի ակունքները և Հայաստանը, «Աստվածաշնչական Հայաստան» միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Օշական, 2004 (նրատարակության ընթացքում)
- Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդցոյ Պատմութիւն Տիեզերական, Մոսկվա, 1861
- Մնացականյան Ա. Շ., Հայկական միջնադարյան հանելուկներ (V-XVIII դարեր), Երևան, 1980
- Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն (թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրություններն Ստ. Մալխասյանցի), Ե., 1981
- Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց (աշխատութեամբ Մ.Աբեղեան եւ Ս.Յարությունեան), Տփլիս, 1913
- Մովսիսյան Ա., Հնագույն պետությունը Հայաստանում. Արատա, Ե., 1992
- Մովսիսյան Ա., Արմանի-Արմի երկիրը ըստ արադական և էրլայական աղբյուրների (Պատմա-աշխարհագրական ակնարկ), «Հայկազյան հայագիտական հանդես», Պեյրոս, 1993, ԺԳ
- Մովսիսյան Ա., Բարեպաշտ արքաների աշխարհակալությունը. Հայրություն-յա կայսրություն Տիգրան Մեծից առաջ, Ե. 1997
- Նալբանդյան Գ., Դարեհ Վշնասայի Բխեթունյան արձանագրությունը, Ե., 1964
- Չամչյանց Մ., Հայոց պատմություն, հ. Ա, (Վենետիկ, 1785), Ե., 1985
- Պետրոսյան Ա., Արամի առասպելը հնդեվրոպական առասպելաբանության համատեքստում և հայոց ազգամագման խնդիրը, Ե., 1997
- Պետրոսյան Ե., Հայ եկեղեցու պատմություն, մաս Ա, Էջմիածին 1990
- Ջահուկյան Գ.Բ., Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակա-

- շրջան, Ե., 1987
- Սասունցի Դավիթ, Հայկական ժողովրդական էպոս (համահավաք բնագիրը՝ Մ. Արեղյանի, Գ. Արովի, Ա. Դանալանյանի, Հ. Օրբելու), Ե., 1939
- Սասունցի Դավիթ (կազմողներ՝ Գր. Գրիգորյան, Ա. Շահումյան, Ա. Բաղդասարյան), Ե., 1993
- Սրվանձադանց Գ., Երկեր, հ. 1-2, Ե., 1978, 1982
- Վեբեր Ս., Արարատը Սուրբ Գրոց մեջ, Վիեննա, 1901
- Փառատոսի Բիզանդացույ Պատմություն Հայոց (տալագրությունը՝ Զ. Պապանյանի 1886 թվի հրատարակությունից), Թիֆլիս, 1912
- Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց (թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրություններն Ստ. Մալխասյանցի), Ե., 1968
- Փիլիսոփայան Ա., Քամալյան Հ., Շումերա-արալական աիեգերաստեղծ Էնկիլ-Հայա սատմու և հայոց ազգածին Հայկ նահապետի համադրության փորձ, «Հայ ժողովրդական մշակույթ» հանրասլետական IX զիտական նստաշրջանի զեկուցումների հիմնադրույթներ, Ե., 1997
- AD - The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago
- Alster B., Studies in Sumerian Proverbs, 1975
- ANET - Ancient Near Eastern Texts Related to the Old Testament (ed. by J. B. Pritchard), New Jersey, 1969
- Astour M.C., The Date of the Destruction of Palace G at Ebla, "Bibliotheca Mesopotamica", vol. 25, Malibu, 1992
- Barton G.A., The Royal Inscriptions of Sumer and Akkad, New Hawen, 1929
- Berlin A., Enmerkar and Ensuhkešdanna, Philadelphia, 1979
- Berlin A., Ethnopoetry and the Enmerkar epics, "Journal of the American Oriental Society", 1983, vol. 103, 1
- Burney Ch., Eastern Anatolia in the Chalcolitic and Early Bronze Age, AS, 1958, VIII
- Cohen S., Enmerkar and the Lord of Aratta, Ann Arbor, 1973
- Comwall P. B., On the Location of Dilmun, "Bulletin of the American School of Oriental Research", N 103, 1946
- van Dijk J., LUGAL UD ME-LAM-bi NIR-GAL: Le Recit epique et didactique des Travaux de Ninurta, du Deluge et de la Nouvelle Creation, 2 vols., Leiden, 1983
- ETCSL - The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature: Composite Text, Translation, Bibliography (Home page in INTERNET. Faculty of Oriental Studies, University of Oxford. www-etcs1.orient.ox.ac.uk)
- Finkelstein J.J., Subartu and Subarians in Old Babylonian Sources, JSC, 1955, vol. IX, 1
- Fräzer J.G., Folklore in the Old Testament, London, 1923 (Russian translation: Moscow, 1985)
- Gelb I.J., Hurrians and Subarians, Chicago, 1944
- Grayson A. K., Assyrian Royal Inscriptions, Part I-II, Wiesbaden, 1972-1976
- Hirsch H., Die Inschriften der Könige von Agade, "Archiv für Orientforschung", 1963, 20, S. 1-82

- Kent R. G., Old Persian. Grammar, Texts, Lexicon, Parts I-III, New Hawen, 1953
- Klengel H., Lullubum, "Mitteilungen der Institut für Orientforschung", 1966, Bd. XI
- Komoroczy G., Das mythische Goldland Harali im Alten Vorderasien, "Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae", Tomus XXVI (1), 1972
- Kramer S. N., Enmerkar and the Lord of Aratta, Philadelphia, 1952
- Kramer S. N., From the Tablets of Sumer, Indian Hills, Falcon, 1956
- Kramer S. N., Sumerian Mythology, New York, 1961
- Kramer S.N., The Sumerians, Chicago, 1963(a)
- Kramer S. N., Dilmun: Quest for Paradise, "Antiquity", XXXVII, 1963(b)
- Lambert W. G., Nisir or Nimuš, "Revue d'Assyriologie et d'Archeologie Orientale", 1986, vol. LXXX, N 2
- Labat R., Manuel d'Epigraphie akkadienne, Paris, 1988
- Lehmann-Haupt C.F., Armenien Einst und Jetzt, Berlin-Leipzig, I-II, 1910-1931
- Lehmann-Haupt C.F., Die älteste Kunde über Armenien, ZU, 1927, N 11-12
- Lipinski E., El's abode: Mythological Traditions Related to Mount Hermon and to the Mountains of Armenia, "Orientalia Lovaniensia Periodica", 1971, N 2
- Lloyd S., The Archaeology of Mesopotamia, London, 1978
- Luckenbill D. D., Ancient Records of Assyria and Babylonia, vol. I-II, Chicago, 1926-1927
- Jakobsen Th., The Sumerian King List, Assyriological Studies, N. 11, Chicago 1939
- Josephus Flavius, The Works, in 9 vols, Cambridge, Mass. - London, Harvard Univ. Press - Heinemann, 1958-1965
- Mellaart J. Anatolian Chronology in the Early and Middle Bronze age, AS, 1957, VII
- MM - Myths from Mesopotamia, Creation, The Flood, Gilgamesh and Others (A new translation by St. Dalley), London, 1989
- Nersisian V., The Tondrakian Movement (Religious Movements in the Armenian Church from the Fourth to Tenth Centuries), London, 1987
- Petrosyan A., The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic, "Journal of Indo-European Studies", 2002, Monograph N 42
- Sagona A.G., The Caucasian Region in the Early Bronze Age, Part I-III, Oxford, 1984
- Schnabel P., Berosos und die babylonisch-hellenistische Literatur, Leipzig-Berlin, 1923
- Sollberger E., Kupper J.-R., Inscriptions Royales Sumeriennes et Akkadiennes, Paris, 1971
- Афанасьева В.К., Гильгамеш и Енкиду, М., 1979
- Афанасьева В.К., Первые земледельцы Нижней Месопотамии и Элама, ИДВ, ч. 1, М., 1983
- Бартиян Р.М., Еретики Ареворди ("сыны солнца") в Армении и Месопотамии и послание армянского католикоса Нерсеса Благodatного, "Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран" (сб. в честь Н.В.Пигулевской), М., 1967

- Берншвили М.Т., Древо жизни, "Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии" (Материалы I симпозиума - "Кавказ и юго-восточная Европа в эпоху раннего металла"), Тб., 1987
- Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч. Вс., Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. 1-2, Тб., 1981 (шვიტრტბი რყრდშიბრჟიბრ Berlin-New York, 1995)
- Бибби Дж., В поисках Дильмуна, М., 1984
- Дандамаев М.А., Клинописные данные об армянах, "Междисциплинарные исследования культурогенеза и этногенеза Армянского нагорья и сопредельных областей", Е., 1990
- Джаукян Г.Б., Очерки по истории дописьменного периода армянского языка, Е., 1967
- Дьяконов И. М., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ, 1951, N 2-4
- Иванов Вяч. Вс., Хеттский язык, "Древние языки Малого Азия" (сб. статей), М., 1980
- ИДВ - История Древнего Востока, ч.1, Месопотомия, М., 1983
- Капсва И. Т., Шумерский героический эпос как исторический источник, ВДИ, 1964, N 4
- Кифишин А., Географические воззрения древних шумеров при Патеси Гудеа, "Палестинский сборник", вып. 13 (76), Л., 1965
- Комороци Г., Гимн о торговле Тильмуна (Интерполяция в тексте шумерского мифологического эпоса "Энки и Нинхурсаг"), "Древний Восток", 2, Е., 1976
- Крамер С. Н., История начинается в Шумере, М., 1965
- Липин Л.А., Аккадский (вавилонско-ассирийский) язык, вып. I, Л., 1957
- ЛУН - Луна, упавшая с неба. Древняя литература Малой Азии (пер. и коммент. Вяч. Вс. Иванова), М., 1977
- Мифология древнего мира (пер. с англ.), М., 1977
- МНМ - Мифы народов мира, Энциклопедия, т. 1-2, М., 1991-2
- ППДВ - Поэзия и проза Древнего Востока, М., 1973
- Тураев Б.А., Классический Восток, т. I, Л., 1924
- Фрезер Дж. Дж., Фольклор в Ветхом Завете, М., 1985
- Ширпков О.С., Место армянского языка среди индоевропейских и проблема армянской прародинны, «ქართული ლინგვისტიკური კვლევები», 1980, N 5
- Шифман И. Ш., Культура древнего Угарита (XIV-XIII вв.), М., 1987
- ЯОТСС - Я открою тебе сокровенное слово. Литература Вавилонии и Ассирии, М., 1981

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Նախաբան	3
Աստվածների մոտ՝ Հայաստան	5
Արարչագործության կենտրոնը	7
Արևի երկիրը	16
Կաճառն աստվածների	20
Ոսկեբեր երկիրը Հարալի	23
«Աստծո պատկերով ու նմանությամբ»... ..	27
Շումերական դրախտի առեղծվածը	33
Անդրաշխարհը	37
«Երբ ջրհեղեղը սրբեց ամեն բան»... ..	40
Անմահության որոնումներում. Հայոց երկրի ճանապարհը	44
Երկիրն իմաստության	49
Բարեպաշտ ընտրյալները՝ սուրբ օրինաց երկրում.	
Հայա աստծո որդիները	50
Վերջաբանի փոխարեն	53

Հավելված

Ա. Հայաստանի հնագույն անվանումները և հայոց ծագումնաբանության խնդիրը	57
Բ. Համաշխարհային ջրհեղեղի մասին հայկական ավանդությունը և «Մասիս» լեռնանվան վաղագույն հիշատակությունը	68
Օգտագործված գրականության և համառոտագրությունների ցանկ	74

70077.

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎԱԽԱՅԱՆ

ՄՐԲԱԶԱՆ

ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀԸ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՄԻԱՅԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ԸՆԿԱՆՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

Ստորագրված է տպագրության 14.10.2004թ.:
Թուղթ՝ օֆսեր: Չափեր՝ 60x84 1/16: Հրատ. 4 մամուլ,
տպագր. 5 մամուլ = 4.65 պայմ. մամուլի:
Պատվեր՝ 65:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն,
Երևան, Ալ. Մանուկյան 1:

«ՏՈՆԵՐ» ՍՊԸ
Երևան, Արշակունյաց 5

գլխ. Հիմնարար գիտ. գրադ.

220090665

